

Originalni naučni članak
Monografska studija

UDK: 616.98:579.842.1/.2(560)''17''

DOI: 10.5281/zenodo.3733186

Marija Kocić

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Čika Ljubina 18-20, 11000 Beograd, Srbija
E-mail: marijakocic2003@yahoo.co.uk

Nikola Samardžić

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Čika Ljubina 18-20, 11000 Beograd, Srbija
E-mail: nsamardz@f.bg.ac.rs

KUGA U ISTANBULU SREDINOM XVIII VEKA PREMA IZVEŠTAJIMA EVROPSKIH SAVREMENIKA*

Apstrakt: Konstantinopolj – Istanbul zauzima važno mesto u istoriji pandemija kuge. Njegova lokacija na istorijskoj mapi pandemija stoji u vezi sa njegovom geografskom pozicijom i složenim sanitarnim uslovima. Istanbul je jedan od najvećih evropskih gradova, koji delimično leži i na azijskoj obali, dok ga sa Afrikom vežu snažne ekonomske veze. Međutim, epidemije kuge koje su sredinom XVIII veka izbijale u Osmanskom carstvu nisu dovoljno istražene. Stav vlasti i društva prema epidemijama i bolesti je generalno bio takav da ih je smatrao Božijom kaznom, koju je potrebno mirno i trpeljivo izdržati. Shodno tome, lekari u Osmanskom carstvu nisu posmatrali kugu ko medicinski fenomen, tako da nisu ostavili dovoljno zapisa o njoj. U ovom radu se služimo izvorima evropske provenijencije, pre svega pismima doktora Mordaha Mekenzija (1712–1797), koji je u prepisci sa svojim kolegama u Londonu izneo zapažanja u vezi sa kugom u Istanbulu 1848-1762. U tim pismima se nalaze vredne informacije o njegovoj lekarskoj praksi, kao i uvid u manifestacije i lečenje kuge u Istanbulu sredinom XVIII veka.

Ključne reči: kuga, terapeutika

Non MeSH: Mordah Mekenzi, Domeniko Sestini, Istanbul, osmanska medicina

* Rad predstavlja rezultat istraživanja u sklopu naučnog projekta Modernizacija Zapadnog Balkana (ev. br. 177009).

UVOD

Konstantinopolj, Carigrad, a potom i Istanbul, zauzeo je važno mesto u istoriji pandemija kuge. Mesto Carigrada, pa Istanbula, na istorijskoj mapi pandemija vezano je za geografski položaj i složene sanitarne uslove. Carigrad je konstantno najveći ili jedan od najvećih evropskih gradova, smešten i na azijskoj strani, upućen, svakodnevnim komunikacijama, i na Afriku. Bio je važno odredište mediteranske plovidbe i trgovine. Ipak, epidemije kuge koje su pogadale Osmansko carstvo, uključujući epidemije iz sredine XVIII veka, još uvek nisu u dovoljnoj meri istražene. O njima danas svedoče izvori koji su svedočanstva pretežno neosmanskog porekla. Za to postoji racionalno objašnjenje – odnos osmanskih vlasti i većinskog dela ovog društva prema kugi i epidemijama tokom ranomodernе epohe ostao je pod jakim uticajem verskih shvatanja. [1, 2, 3]

Epidemije su se smatrale božijom kaznom koju je trebalo podnositi mirno i pokorno. Nezainteresovanost prema kugi kao medicinskom fenomenu bila je karakteristična za osmanske lekare koji su zato o kugi ostavili malo svedočanstava. Zato su istraživači primorani da koriste izvore evropske provenijencije. Turski istoričar Nukret Varliku kazao je da se kuga na osmanskom prostoru, primenom novih saznanja iz istorije zaraznih bolesti, mora preispitivati na osnovama postojećih izvora, kako bi se ustanovile sve varijacije u ispoljavanju te bolesti i posledice koje je za sobom ostavljala u različitim krajevima. [4 p193] Time je ujedno ukazao i na značaj epistolarnе građe u istraživanju ovog problema. [5 p63]

Izveštaje u pismima svojim kolegama, koja je doktor Mordek Makenzi (*Mordach Mackenzie*, 1712–1797) slao u London, sadrže njegove opservacije o epidemijama kuge koje su pogodile Istanbul u razdoblju od 1748. do 1762, postavljene iz ugla poznavaoца medicine i njenih tretmana lečenja. Pisma sadrže dragocene podatke iz njegove lekarske prakse, koji ukazuju na medicinske osobenost i epidemije i doprinose nastanku potpunijih uvida u njene manifestacije i način lečenja u Istanbulu sredinom XVIII veka. U ovoj monografskoj studiji uzeta je u obzir i velika epidemija koja je grad pogodila 1778, o kojoj svedoči do nedavno anonimni traktat čije smo autorstvo dokazali. Beleške i stavovi pisca traktata nisu u svemu podudarni s pojednostima iz izveštajima doktora Mordeka Makenzija.

Pretresanje izvora koji svedoče o epidemijama kuge od posebne je metodološke i saznavne vrednosti. Kuga je za sobom ostavljala demografsku pustoš, izazivala strah, paniku i društvene poremećaje, a svedočanstva o njenim naletima ostavljala i dragocene podatke o ljudskim aktivnostima, ponašanju, individualnoj i kolektivnoj psihologiji, nekad i mentalitetima. Pojavu ili povlačenje zaraznih bolesti uslovljavala je izuzetna društvena dinamika, putovanja i trgovina, ratovi, društveno prilagođavanje, navike iz svakodnevice, ishrana, higijena, fizički kontakti. Na samoj površini istorijskih procesa, epidemije su izazivale ogromne gubitke u ljudskoj prošlosti, ogromnom destruktivnom energijom transformisale, često i deformisale uobičajeno ljudsko ponašanje. Masivne epidemije koje su obuhvatale velika prostranstva i ostavljale

za sobom pustoš u demografiji, društvenim odnosima i duševnim stanjima, postale su moguće uspostavljanjem dalekosežnih odnosa u trgovačkim i ostalim poslovnim aktivnostima koje su vezivale uzajamno udaljena područja ljudskih staništa.

Kuga je bila najsmrtonosnija i najčešća epidemija koja je odnosila živote tokom ranomoderne epohe.[6 p245] Ona je verovatno bila prisutna u endemskom obliku na Sredozemlju i Bliskom istoku u antici, mada su epidemije, kako se pretpostavlja, bile samo lokalne.[7 p22] Kuga je bila relativno nova, evoluirana bolest. Epidemijama kuge odgovarali su visoka gustina stanovništva i intenzitet komunikacija među ljudskim staništima. Antički svet nije razvio dovoljnu gustinu naseljenosti da bi se kuga širila, i nije bilo razvijenih i stalnih pomorskih putanja. Zato se, verovatno, prva pandemija (intenzivna epidemija širokog obima) pojavila tek u VI veku.

U svetskoj istoriji zabeležene su tri pandemije bubonske kuge, od kojih je svaka ostavljala posledice dugog trajanja, praćena velikom smrtnošću. Prvi ciklus trajao je od VI do VIII veka, a nazvan je „Justinijanovom kugom”.¹ Dublje u prošlosti, teško je identifikovati bubonsku kugu. Upitno je da li je „Justinijanova kuga“ iz 541. bila istovetna „Crnoj kugi“ ili „crnoj smrti“ koja je pogodila veliki evropski prostor sredinom XIV veka. Pomeni kuge, ili pretpostavke o kugi pretežno su se zasnivale na visokoj stopi smrtnosti tokom epidemija. Opisujući Justinijanovu kugu Prokopije iz Cezareje (*Προκόπιος ὁ Καισαρεύς*, oko 500. do oko 570)² ukazao je na njeno poreklo iz severnog Egipta, da bi se dalje od Aleksandrije širila Mediteranom. Zahvaljujući opisima kuge u Carigradu iz 542, koje su ostavili Prokopije iz Cezareje i Jovan Efeški (*Yuhanon; Ioannis Ephesini*, oko 507– oko 588),³ istoričari su identifikovali prvu pandemiju kuge u istoriji. Jedno mišljenje je da je prva pandemija potekla iz Gornjeg Egipta i spustila se do delte Nila u leto 541, odakle se širila na Bliski istok. Zatim je 543. prešla u Italiju, na Balkan, u Španiju i Francusku, dospevši 544. do Irske. Nakon prvog udara vratila se na Levant gde se ponavljala u narednim vekovima. Poslednji naleti zabeleženi su u Carigradu 744–750. [7, 8, 9, 10, 11, 12]

Druga pandemija koja je izbila 1346, zbog nemogućnosti onovremenog čoveka da prodre u uzrok svog stradanja, nazvana je Crna smrt. Vizantijski car Jovan VI Kantakuzin (*Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός*, 1347–1354) zabeležio je u istoriji svoga carstva da je kuga zahvatila “sve morske obale sveta” i “sva ostrva”, i da se “raširila gotovo celim svetom”. Od početka epidemije Crne smrti u Carigradu i na Krimu,

1 Pod Justinijanovom kugom podrazumeva se početni talas pandemije u periodu od 554. do 556. Iako je potom ubojitost epidemije splasnula, zaraza se kasnije ponovo pojavila u pojedinim delovima Evrope i Bliskog Istoka.

2 Prokopije iz Cezareje najznačajniji istoričar Justinijanove epohe, i generalno VI veka. Poreklom iz Palestine, učestvovao je u ratovima koje je vodio vojskovođa Velizar. Poznat po knjizi *Istorija ratova* (*Ἐπὲρ τῶν Πολέμων Λόγοι*), a posebno po *Tajnoj istoriji* (*Ἀπόκρυφη Ἱστορία*), u kojoj iznosi najznačajnije momente vezane za vladavinu cara Justinijana, posebno njegove supruge Teodore.

3 Vizantijski istoričar poreklom iz Amide (Dijarbekir) u Mesopotamiji. Oko 540. preselio se u Konstantinopolj. Jedno vreme titularni biskup maloazijskog grada Efesa, dok se pretpostavlja da nikad nije boravio u tom gradu. Pisac je *Crkvene istorije* koja obuhvata prvih VI vekova razvoja hrišćanske crkve.

odakle se širila Evropom, savremenici su bili zbunjeni pred prirodom bolesti. Ostali su skromni zapisi o kliničkoj slici. I u narednim vekovima simptomi kuge vezivali su se za pojavu bubona kao katakretistične kliničke manifestacije.[13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26] Ova pandemija trajala je nekoliko vekova, od 1346. do 1722, kada je Evropa preživela svoj poslednji veliki talas njene ubojitosti. [27] Suprotno tome, na osmanskom prostoru kuga je i nakon tog datuma ostala prisutna, odnoseći ljudske resurse u velikim smrtnim talasima, čime je nastavila da predstavlja latentnu opasnost po one države koje su održavale trgovačke odnose s ovim delom sveta.

Treća pandemija počela je na Dalekom Istoku sredinom XIX veka.⁴ Kao nje-no izvorište izdvojila se epidemija koja je 1855. zahvatila kinesku provinciju Junan. Epidemija je poprimila razmere pandemije tek 1894. kada je zahvatila Hong-Kong, zatim 1896. Bombaj i Indiju, i trajala je do 1940-tih u Indiji i Senegal, da bi deceniju kasnije bila iskorenjena na Tajlandu, a tek 1960-tih u Vijentamu.[7] Pandemija je lokalizovana zahvaljujući neočekivanom otkriću bakterije koja je izaziva i vakcine.⁵ Do danas je privedena kraju duža diskusija o uzroku pomora poznatog kao Crna smrt, za koji je utvrđeno da predstavlja bubonsku kugu koju izaziva bakterija *Yersinia pestis*,⁶ za čije su glavne prenosiocice identifikovani pacovi. [28, 29, 30, 31] Međutim, bacil kuge mogao je da opstane dugo vremena u telu pacova, a da ne izazove infekciju. Tek u slučaju da se bacil razvije do stepena da uništi određenu populaciju pacova mogao je da pokrene novi talas epidemije među ljudskom populacijom. Bacil je mogao da

4 I ovog puta kuga se širila munjevitom brzinom, te je u kratkom roku uspela da usmrti 12 miliona ljudi, od toga samo u Indiji 10 miliona. Tokom poslednje decenije XIX veka ona je poprimila drastične razmere pandemije, posebno u Kini i britanskoj Indiji. Od kuge je 1894. u gradu Kantonu za samo nedelju dana stradalo 100.000 ljudi. U Hong-Kongu ona se endemično javljala do 1929. Vrhunac ubojitosti kuge je ostvarila u periodu od 1894. do 1901, dok je prema pojedinim naučnicima pandemija trajala do 1950.

5 Bacil je dobio ime po Aleksandru Jersinu (*Alexandre Yersin*, 1863–1943), naturalizovanom Francuzu švajcarskog porekla, koji je otkrio ovaj mikroorganizam. Na vrhuncu napredne naučne karijere u Parizu, iznenada je 1890. odlučio da napusti Francusku i preseli se u Indokinu (u to vreme francusku koloniju). Prekretnica u njegovoj karijeri desila se kada je 1894. Kanton pogodila epidemija kuge. Jersin je želeo da istraži epidemiju, zbog čega je otputovao u Hong-Kong. U Hong-Kongu dobio je sredstva i prostor za svoja istraživanja. Za samo 5 dana uspeo je da detektuje bakteriju koja je izazvala kugu, koja je po njemu dobila ime *Yersinia Pestis*. U roku od 7 nedelja uspeo je da napravi istraživanje sa svim uzrocima koji su izazivali epidemiju, doprinosili njenom širenju i posledicama po ljudski organizam. Slavu ovog otkrića i Jersinovog uspeha zatamnila je afera koja je ubrzo izbila. Japanski naučnik Šibasaburo Kitasato, sa kojim je Jersin uspostavio kontakte tokom boravka u Indokini, u isto vreme objavio je rezultate istraživanja koji su bili vrlo slični Jersinovima. To je pokrenulo kontraverzu da li i njemu pripada deo slave za pronalaženje uzroka najubojitije bolesti koja je pogodila čovečanstvo.

6 Kada se krajem 1894. Aleksandre Jersin vratio u Pariz da bi prezentovao svoja otkrića, Luj Paster proživljavao je poslednju godinu života. Već u tom trenutku Jersin je imao ideju o vakcini i antiserumu, kao prevenciji protiv kuge, odnosno bacila *Yersinia pestis*. Naredne godine ponovo se vratio u Indokinu i u gradu Nha-Tangu osnovao Pasterov institut i ujedno fabriku za proizvodnju vakcine i antiseruma protiv kuge. [6]

opstane i u slučaju primene karantina, što pruža objašnjenje stalnih pojava kuge u gradovima poput Istanbula. [6]

Pandemije se mogu vezati i za značajne istorijske diskontinuitete, za povremene incidente društvenih lomova, prevrata, za događaje koji su preusmeravali buduće procese. Prva pandemija nastupila je, 542, na samom kraju antičkog sveta, kad je Vizantija preuzimala prevlast od Rima u okvirima sredozemnog sveta. Druga pandemija, sredinom XIV veka, najavila je početak propasti feudalnog sveta, za proces koji se dovodi u vezu sa, uslovno, „krajem srednjeg veka“. Epidemije u Istanbulu u XVIII veku dopustile se da se razaznaju evropski uticaji na modernizaciju osmanskog sistema.

Posledice pandemijabile su dramatične: masovne patnje, bol, strah, umiranje. Bili su i snažni utisci o njihovim manifestacijama. Celina društva bila je primorana da preživljava i snalazi se istovremeno pokušavajući da održi osnove identiteta. Već je prva pandemija najavila obrasce pojedinih društvenih odgovora. Obrasci su varirali u skladu s posebnostima svakog društva ili pojedinih društvenih grupa.

Termini koje je sredinom XIX veka Anđelo Antonio Farini uspeo u svom obimnom delu da prikupi otkrivaju da su se do tada u italijanskom i francuskom jeziku izdvojili pojedini izrazi za kugu, koji su u isto vreme ukazivali i na njeno poreklo.⁷ U osmansko-turskom jeziku za označavanje kuge korišćeno je nekoliko reči, koje su u isto vreme mogle da ukazuju i na njen intenzitet. U osmanskoj medicini „*ta'un*“ i „*veba*“ označavale su sve bolesti koje su izazivale epidemije. Na bubonsku kugu odnosio se izraz *hiyarcıklı veba*, ponekad i *taun* (u značenju strašan, opasan), a ponekad i *veba* ili *yumurcak hastalığı* (u značenju kuga). Stanovnici anadolijskih provincija kugu su zvali *yumurcak*, *yumrucak*, *oymaca*, *baba*, *ölet*, ili *kıran*. [33 p56] I među istoričarima koji su se bavili istorijom Balkana prisutno je shvatanje da je Istanbul važio za epicentar odakle se kuga širila i na ovaj prostor, [34 p155] dok je ona među srpskim stanovništvom bila poznata i pod imenom čuma. [35 p490]

U Evropi prva polovina XVIII veka osobena je kao „poluvek koji pripada ideji o prirodi“. [36] Nove metode ustanovljene u prethodnom stoleću počele su da daju rezultate. Otkriće mikroskopa postavilo je osnove naučnoj medicini. Usled velikog interesovanja za ovaj instrument, mikroskop se u Engleskoj oko 1660. mogao kupiti po ceni od 3 do 6 funti sterlinga. [36, p358] Vidljivost mikroorganizama bila je jedan od metoda koji je vodio prevenciji i lečenju zaraznih bolesti. Razvoj bakteriologije učinio je da početkom XVIII veka Lajden potisne Padovu s mesta vodeće evropske medicinske škole. Sredinom XVIII veka proslavila se i Edinburška medicinska škola. [37 p423] Razvoj naučne medicine učinio je britanske izvore o epidemiloškim

⁷ U izvorima zapadne provenijencije kuga je zabeležena pod različitim imenima. U rukopisima na latinskom jeziku pominje se kao: *Pestis*, *pestilentia*, *febris pestilentias*, *contagium pestientale*, *mrbus pestiserum*, *les pestisera*. U medicinskim i drugim traktatima štampanim na italijanskom jeziku ona se pominje kao *peste*, *peste bubonica*, *peste orientale*, *pestilenza*, *contagio*, *morla*; a na francuskom jeziku *peste*, *peste du Levant*, *peste d'Orient*, *pestilence*, *le maladie*, *fièvre pestilentielle*, *fièvre adéno-nerveuse*. [32]

prilikama u Osmanskom carstvu najverodostojnijim i najpreciznijim stranim (neosmanskim) izvorom. Jedino medicinsko osoblje školovano po evropskom modelu obrazovanja u Osmanskom carstvu činili su pri tom grčki lekari.

Sve kuge koje su nakon 1346. Posetile osmanski prostor, zaključno s epidemijama u XIX veku, pripadaju drugom ciklusu pandemije, koji je u osmanskom slučaju trajao pet vekova. Važno je zabeležiti da je tada epidemija zaustavila crnomorsku trgovinu, da bi se preživeli sklanjali po Sredozemlju, dalje šireći kugu svuda gde bi se pojavili.

Hronološki okvir istraživanja

Epidemije su ciklične, a ponekad su uspostavljale neobične cikluse. Nakon otkrića Amerike razvio se sifilis, a velike boginje ponovo stekle snagu pošto se soj oporavio povratkom iz Novog sveta. Od druge polovine XVI veka učestale su epidemije, a vrhunac dostigle tokom XVII veka: česti ratovi, pre svega Tridesetogodišnji rat (1618–1648) koji je uključio gotovo sve evropske države, klimatske promene, gladne godine. Krajem XVII veka boginje su postale najubojitije evropsko zarazno oboljenje, smrtonosnije od kuge, lepre i sifilisa.⁸ Kuga je opstajala pretežno na evropskoj periferiji. Epidemijama je odgovarala i sve veća gustina naseljenosti u gradovima. Tek su tokom XVIII veka Evropljani napokon ovladali cepljenjem, variolacijom, namernim unošenjem oslabljenim kravljim boginjama kako bi se razvio imunitet. Ima podataka da se takvom imunizacijom od velikih boginja ovladalo upravo u Istanbulu krajem XVII veka, zahvaljujući Kinezima ili Persijancima. O tome je pisala i Meri Montagju (Lady Mary Wortley Montague), žena britanskog ambasadora na Porti.

Termin "variola" odnosio se na velike boginje. Variolacija je bila prenošenje infektivnog materijala sa umerenih slučajeva na osobe koje su se mogle zaraziti kako bi se izazvala umerena bolest koja nije smrtonosna. Tako zaražene osobe, obično deca, bile su zarazne i mogle su prenositi bolesti. Kineski inokulatori su uklanjali osušene ljuspice s lezija umerenih slučajeva, i mleli ih u fini prašak kako bi ih unosoci ušmrkavali. Pretpostavlja se da je tehnika prihvaćena iz Indije. Inokulaciju su primenjivali i Grčki i turski „fizici“, i tek je potom s Levanta prihvaćena u Zapadnoj Evropi. Početkom XVIII veka „fizici“ Đakomo Pilarini (*Giacomo Pylarini*, 1659–1718) u Smirni⁹ i Emanuel Timoni (*Emmanuel Timoni*, 1670–1718)¹⁰ u Istanbulu primenjivali su inokulaciju, o čemu je doktor Džon Vudvord (*John Woodward*) iz Londona pisao u *Philosophical Transactions of the Royal Society*. Meri Montagju odigrala je najvažniju

8 Od boginja nije ostao pošteđen ni saraj. [38]

9 Venecijanac koji je jedno vreme službovao kao konzul Venecije u Izmiru (antičkoj Smirni). Budući da je po zanimanju bio lekar, to je pobunilo interesovanje kod njega primenu metode cepljenja.

10 Bio je sin tumača (dragomana) britanske ambasade u Istanbulu Demetrija de Domenika Timonija. Nasledio je oca na položaju, što mu je omogućilo i da učestvuje u diplomatskim misijama, posebno tokom pregovora vođenih u Požarevcu. Završio je medicinu u Padovi, a od 1703. postaje i dopisni član Kraljevskog društva u Londonu. To mu je omogućilo da 1713. u njegovom časopisu *Philosophical transactions* objavi izveštaj o cepljenju. [39]

ulogu u usvajanju inokulacije u Engleskoj. Bila je žena britanskog ambasadora na Porti (*Edward Wortley Montague*, 1678–1761), gde su 1717–1718. proveli nešto duže od godinu dana.¹¹ Lejdi Meri naučila je malo turskog i detaljno izveštavala, u svojim pismima, o praksi imunizacije. Sama je preživela boginje 1714, i u nameri da zaštititi decu imunizirala svoga trogodišnjeg sina. Potom se ipak žalila na teškoće prihvatanje imunizacije u Engleskoj. U Londonu je 1721. vakcinisala i svoju petogodišnju ćerku, pošto je izbila epidemija. Zatim je uticala na kralja Džordža I (*George I*, 1714–1727) da odobri prve probne dobrovoljne vakcinacije na šestorici robijaša, i svi su preživeli.

Kuga u Istanbulu bila je, u povremenim naletima, prateća pojava masivnog kretanja ljudi i roba, i uslova životne svakodnevice metropole u kojoj su se ukrštali trgovački putevi, boravili stranci, poslovni ljudi, diplomate, putnici, prolazile vojne trupe odlazeći u pohode, ili na povratku s ratišta. Ukoliko se uporedo proučavaju dinamika naleta epidemija kuge s dinamikom društvenih promena i onih društvenih kretanja koje doprinose povremenom širenju bolesti, moglo bi se pretpostaviti da je nakon 1718–1720. nastupalo jedno novo vreme. Požarevački mir 1718. podstakao je trgovinu u austrijskom i osmanskome Podunavlju, kao i doprineo intenziviranju migracija koje su kretale iz dubina Balkana. Osmansko carstvo i Venecija postali su predmet evropskih političkih i ekonomskih odnosa, umesto ključnih činilaca u onim područjima koja su spadala u domašaje njihovih moći i interesa, ali time nije skućena dinamika trgovine i saobraćaja u istočnom Sredozemlju. Štaviše su Levant i Bliski istok dobili na novoj privlačnosti za sile, pre svega za Britaniju i Francusku. Na drugoj strani Sredozemlja, velika epidemija u Marseju (1720–1722) bila je poslednji veliki udar bubonske kuge u Zapadnoj Evropi, pošto je odnela oko 100.000 života u gradu i široj okolini. Time se područje izučavanja te fenomenologije u opštem kontekstu evropske istorije preselilo u Jugoistočnu Evropu, istočno Sredozemlje i severnu Afriku.

Dinamika ekonomije i društvenih promena u Osmanskom carstvu nakon Požarevačkog mira odvijala se u kontekstu sve приметnijih zapadnih uticaja i sistemskih reformi koje su usledile nakon uzastupnih poraza u ratovima protiv Austrije i unutrašnjih poremećaja koji su pratili kampanje, migracije i povremene oštre izlive političkih nezadovoljstava, koja su se usmeravala prema dvoru, vladi i ulicama i trgovinama osmanske prestonice. Uprkos svim potresima, i gotovo konstantnoj regresiji, Carstvo je ipak uspelo da opstane dva veka nakon 1718. godine. Uprkos porastu tenzija u odnosima s Persijom, što je Portu uvelo u novi rat s tom državom, [41] na evropskim granicama Carstva uspostavljen je mir koji je potrajao nekoliko decenija. Mudrim postupanjem velikog vezira Damad Ibrahim-paše (veliki vezir: 1718–1730), delimično i primenom zapadnih sistemskih iskustava, u Osmanskom carstvu nastupilo je važno razdoblje oporavka i reformi, poznato kao Doba lala (*Lâle Devri*). Bila je to, verovatno, „prva vesternizacija” Carstva, označena kao posebno poglavlje u osmanskoj istoriji. [42 p163-177] Prihvatanje štampe možda je najradikalnije potvrdilo novo opredeljenje Porte u starim okvirima već složenog kulturnog nasleđa koje

11 O uspehu njegove misije kao ambasadora na Porti detaljnije[40]

je spadalo u tradicionalne osnove osmanske države. Slojevitost tog nasleđa dopušta da se pretpostavi kako su reforme bile samo naizgled paradoksalne. Ali Doba lala nije dovoljno trajalo. Pobuna slična onoj koja je dovela na vlast Ahmeda III (1703–1730) naglo je prekratila njegovu vladavinu, ujedno i Doba lala. [42 p177-179]

Vreme koje je potom usledilo, odnosno period od 1730. do 1768, Rober Mantran odredio je kao „period tranzicije“. Ono je bilo obeleženo pokušajima rehabilitacije evropskog prisustva ostvarenog u Doba lala, čiji su dometi ipak bili ograničeni. Novi sultan Mahmud I (1730–1754), sin Mustafe II (1695–1703), poverio je Francuzu Klodu Aleksondreu, grofu Bonvalu (*Claude Alexandre, comte de Bonneval*, 1675–1747)¹² reformu vojske, pre svega artiljerije. [43 p334] Carstvo se na Istoku suočilo s nizom pobuna i novim ratom na svojim evropskim granicama s Rusijom i Austrijom (1735–1739). Porta je zbog rata sa Rusijom s Persijom zaključila mir 1736, da bi mogla da se posveti preuzimanju teritorija u Podunavlju koje je izgubila u prethodnom ratu s Austrijom. [44] Mirom u Beogradu 1739. Porta je vratila granicu na Dunav i Savu. Ali taj uspeh u ratu i diplomatiji nije zaustavio nov talas systemske dekadencije.

Sultan Mahmud I iskoristio je novo razdoblje mira kako bi uredio državnu upravu čije su slabosti i raširena korupcija bili, između ostalog, izvor niza pobuna u istočnim provincijama. Njegov brat i naslednik Osman III (1754–1757) bio je „beznačajna ličnost, bez karaktera i energije, nepoverljiva i slabo zainteresovana za tehničke ili intelektualne inovacije“. [43, p 336] Njegovom pojavom nastupio je novi zastoj u razvoju institucija i ekonomije. Prvih šest decenija XVIII veka bilo je obeleženo napretkom u manufakturnoj proizvodnji, posebno stakla, sapuna, šećera, baruta i papira. Međunarodna trgovina beležila je ipak konstantne deficite, naročito u odnosima sa Evropom gde su se iz Osmanskog carstva izvezile sirovine, a uvozili gotovi manufakturni proizvodi. [45 p639]

Od dolaska na vlast Mustafe III (1757–1774), starijeg sina Ahmeda III, probudila su se nova očekivanja, da će nastupiti promene. Najznačajnija odluka novog sultana bila je da na položaju velikog vezira ostavi Kodža Mehmed Ragib-pašu (veliki vezir: 1757–1763), čijom je zaslugom bio doveden na vlast. Pojedini istoričari prepoznali su u ovom velikom veziru najvažniju ličnost u istoriji Osmanskog carstva XVI-II veka. [45 p640] Ragib-paša odlučio je da pre svega konsoliduje timarski sistem, osnovu društvenog poretka i vojne moći, primoravajući timarnike i spahije koji su izmakli kontroli vlade, da ponovo preuzmu svoje obaveze. Podanike je oslobađao

12 Francuz koji se pre dolaska u Osmansko carstvo istakao u borbama tokom Rata za špansko nasleđe (1701–1714). Zbog sukoba s nadređenima promenio je stranu i prešao u austrijsku vojsku. Tokom austrijsko-turskog rata 1716–1718. istakao se u bici kod Petrovaradina 1716. U službi bečkog dvora ostao je do kraja 1724, kad je napustio Austriju. Pomišljao je na povratak u Francusku, ali nije mogao da nađe novo zaposlenje. Dve godine ostao je u Veneciji, da bi ponovo pokušao da dobije naklonost Beča. Na povratku s putovanja 1729. odlučio je da pređe u slutanovu službu. Brodom je preko Dubrovnika stigao je u Sarajevo. Detaljnije u: A. Vandal, *Le Pacha Bonneval*. Paris: Au Cercle Saint-Simon, 1885, 1-20. Nakon dolaska u Istanbul prešao je u islam i dobio ime Ahmed. Umro je 1747. u Istanbulu. Svoje Memoare (*Mémoire sur le comte de Bonneval*) objavio je pod imenom svoje supruge.

pritisaka zakupaca poreza. Takođe je bila važna odluka, više simbolična, da iz saraja ukloni čuvara harema, glavnog crnog evnuha, čime je okončao uticaj harema na politiku Porte. [45 p640] Suočio se i s rastućim aspiracijama pojedinih balkanskih naroda¹³ za osamostaljenjem, pre svega sa albanskim pokretom u delovima današnje Grčke i severne Makedonije, mada ne potpuno efikasno. [46] Upornošću i trajanjem, suočeni sa slabostima centralnih vlasti, autonomistički pokreti na Balkanu su otvorili prostor jačanju uticaja provincijskih upravnika, koji su se, u svojim oblastima, gotovo osamostalili u odnosu na Portu. To je posebno postalo očigledno u „doba ajana“, koji je ispunio drugu polovinu XVIII veka. [47, 48]

Ambasador Velike Britanije na Porti Džejms Porter (*James Porter*, 1747–1762)¹⁴ u svojim „*Posmatranjima*“ posebno je istakao da je s Ragib-pašom nastupilo novo razdoblje u osmanskoj istoriji.¹⁵ Zagovornik politike mira Ragib-paša je nastojao da održi dobre odnose s evropskim državama. [43 p337] Zahvaljujući takvom njegovom odnosu Napulj, Švedska i Danska uspostavili su redovne diplomatske odnose s Portom, zasnovane pre svega na trgovačkim interesima. [50]

Neosmanski izvori otkrivaju, istovremeno, i stvarnost svakodnevice koju su razdirali posebno inflacija, epidemije, materijalna oskudica, bezakonje i razbojništvo. Svakodnevni život u Istanbulu bio je prožet nasiljem, i smrt je neumorno vrebala. Kriminal, ulični neredi, pobune, bili su svakodnevica koju vlast nije uspevala da obuzda okrutnim kažnjavanjem. Zemljotresi, poplave, požari, epidemije, bile su pojave izvan domašaja svake regulacije, nekad i razumevanja uzroka i posledica. Strah je okretao ljude verskom zanosu, prazneverju i magiji. Zapadnjaci su često beležili utiske o istočnjačkom fatalizmu koji se ispoljavao u bekstvu od svake stvarnosti. [51] pored ostalog, grad je postao pretrpan usled priliva izbeglica, koje su ratovi koje je Porta vodila sa Rusijom izazivali. [52] Ista činjenica ujedno je i jedno od objašnjenja istrajnost kuge, koja je Istanbul nemilosrdno pogađala u doba dok je na zapadu evropskog kontinenta uporno potiskivana.

Zbog konstantno prisutne kuge na osmanskoj teritoriji, posebno u Arhipelagu,¹⁶ Venecija je odlučila da pooštri odredbe o karantinu na svojim preostalim ostrvima u

13 U osmanskom društvu nije postojala koncepcija naroda, Osmanlije su bile etnička manjina u svom carstvu, ali se negovala svest o celini osmanske imperije. Svi podanici bili su podeljeni u dve kategorije asker (vojno-upravni aparat) i zimje (podanike koji su državi plaćali poreze). Narodima nad kojima je vladala Porta je priznavala osobenost koja se ispoljavala putem verske pripadnosti (ljudi knjige – zimije). Tek u XIX veku uveden je koncept mileta (naroda).

14 Rođen je oko 1710. u Dublinu. Zbog podrške jakobitskim pobunjenicima njegov otac ostao je lišen porodičnog nasleđa. Kasnije je porodično ime *La Roche*, odnosno *La Rouge*, promenio u Porter. Džejms Porter pored znanja latinskog odlično govorio francuski i italijanski, što mu je otvorilo vrata diplomatskoj karijeri. Uspon na tom planu počeo je kada je 1736. predstavljen Lordu Karteretu. Upućen je 1741. da pomaže poslaniku Velike Britanije u Beču Tomasu Robinsonu, da bi iste godine Porter bio imenovan za novog ambasadora u Osmanskom carstvu. [49]

15 Ovo poglavlje nosi naziv “History of the Vizir Ragib Mehemet Pashaw's government”.

16 U savremenim britanskim i drugim izvorima (pre svega putopisima), ali i diplomatskim izveštajima iz ove epohe u porno se koristio izraz „Arhipelag” kao geografska odrednica za ostrava koja su još

Jonskom moru. [53] U međuvremenu je velika epidemija bubonske kuge 1738–1740. pustošila ugarskim i austrijskim podunavljem, obuhvativši područja današnje Rumunije, Mađarske, Ukrajine, Srbije, Hrvatske i Austrije, i verovatno odnela oko 50.000 života. Ugarska Dieta je 1740. procenila da je stradalo oko 36.000. Kuga je pogodila i Temišvarski Banat prateći kretanje austrijske vojske 1738.

Dalje, Istanbul je 2. septembra 1754. oko 9 sati i 45 minuta uveče pogođen zemljotresom. Tom prilikom bili su porušeni delovi gradskih fortifikacija, kao i pojedine građevine, a zabeležene su i ljudske žrtve. Mordek Makenzi u svojstvu očevice, zabeležio je da se isprva smatralo da je u zemljotresu stradalo 2.000 ljudi, dok je realan broj žrtava iznosio 60. Ubrzo po ovom zemljotresu grad je pogodilo i strašno nevreme. Istog dana kada je zemljotres pogodio Istanbul, u jednoj drugoj velikoj trešnjoj potpuno je stradao grad Sivas (antička Sevasteja), ali i Angora (današnja Ankara) i Izmir. [54]

Evropski izvori svedoče da su Istanbul i Osmansko carstvo i tokom vezirata Kodža Ragib-paše bili pod udarima prirodnih katastrofa i požara. Evropski posmatrači tragali su za prirodnim uzrocima tih pojava, suprotno Osmanlijama koji su zbog verovanja u predestinaciju, sve nepogode smatrali Božijom voljom. U oktobru 1754. zemljotres je pogodio i Edirne (Jedrene). [51 p114] Veliki požar zahvatio je 1756. Alep. [51 p217] U Edirnu je krajem avgusta 1759. vatra izbila u jednom lokalnom bezistanu i uspela da se proširi na okolne trgovačke i zanatske radnje. Početkom istog meseca Solun je bio pogođen zemljotresom, [51, p 240] a u oktobru je grad stradao i od požara. [51 p330] Iste godine od zemljotresa je u nekoliko navrata stradao Damask u Siriji. Prvi udar bio je 30. oktobra, a naredni 15. i 25. novembra 1759. Zemljotres je istovremeno porušio Antiohiju. Izvori navode da je ne hiljade pronašlo smrt u ruševinama. Od zemljotresa su značajno pretrpeli Saida, Bejrut i Tripoli u Siriji, Jafa, Akra i cela sirijska obala. [51, p 287-288]

Istanbul je u leto 1758. počelo razdirati socijalno nezadovoljstvo koje je pretilo da eskalira u ozbiljnu pobunu. Napetosti su pratili požari koji su nenadano buknuili na nekoliko mesta u gradu, za koje nije bila tajna da su podmetnuti. Vlasti su efikasno gasile požare, u jednoj prilici to je činio i sam sultan. Stanovnici grada su za loše snabdevanje i nestašicu namirnica krivili velikog vezira. Pred sultana su izveli osumnjičene za podmetanje požara, ali i za podbadaње na pobunu. [51 p93] U isto vreme zabeleženi su prvi slučajevi umrlih od kuge. Stradali su i pojedini stanovnici evropskih četvrti Pere i Galate. [51 p95] Novi požar pogodio je grad 22. decembra 1758. Vatrene stihija uništila je 2.000 kuća i nekoliko saraja osmanskih dostojanstvenika. I dalje je vladala oskudica u hrani, mada je mletački bailo Ferigo Foskari primetio da nije bila poput one iz prethodne godine. [51 p154]

Kuga u Istanbulu 1758. bila je izuzetna po svojim razmerama, prema pojedinim izvorima. Posebno opasna bila je ona koja je iste godine napala Bagdad i okolinu.

u antičkoj literaturi pripadala Egejskom moru. U istom kontekstu termin je korišćen i u britanskim izvorima.

[51, p 140] Stanovnici Bagdada zbog kuge i gladi bili su spremni na pobunu, koju je lokalni beglerbeg nastojao da smiri delom silom, a delom nudeći oprost pobunjenicima. [51, p 140] Kuga se tokom zime 1758–1759. pojavila i na Krimu. [51 p159] U leto 1759. pustošila je ostrva u Arhipelagu. [51 p235] U avgustu se ponovo pojavila u Istanbulu, a obuhvatila je i Peru i Galatu. [51 p240] Kuga je predstavljala jedan od glavnih razloga pobune Albanaca istog leta, kad su napali trgovačko mesto Zagoru u današnjoj južnoj Albaniji. [51, p 262-262] Kontumacije u Zemunu, na koje je austrijska vlast poklanjala izuzetnu pažnju kako bi zaustavila kugu sa osmanske strane, nisu uvek bile efikasne. Uprkos primeni karantina, kuga je lako prelazila u Erdelj, sudeći prema žalbi austrijskih vlasti dostavljenoj Porti 1761. [51 p488] Posebno opasna epidemija kuge zabeležena je u Alepu u periodu 1760–1762. o čemu svedoče zapisi Patrika Rasla (*Patrick Russell*, 1727–1805).¹⁷ Stradala je Sirija, i u Alepu se kuga potom ponavljala. [32 p674-676] Sumirajući evropske izvore, Osmansko carstvo je obuhvaćeno kugom u svim važnim evropskim i azijskim provincijama, a u pojedinim oblastima epidemija je bila posebno snažna.

Kako je Rober Mantran primetio, reformski pokušaji nekih velikih vezira imali su privremenog uspeha, ali bi zatim obično usledila razdoblja regresije, donošenjem mera koje su poništavale prethodne promene. Najistrajnije su se svakom pokušaju reforme suprotstavljali konzervativni verski krugovi. [43 p338] Evropski posmatrači mogli su međutim da sa pažnjom prate osmansku svakodnevicu zahvaljujući ostvarenim prodorima na polju diplomatije koja je u stopu pratila plasirani kapital u ovaj deo sveta. Formalno, na osnovu kapitulacija koje je Porta u XVI veku dodelila Francuskoj, Engleskoj i Nizozemskoj, [42 p11-12] da bi u XVIII veku povlastice bile dodeljene Austriji i Rusiji, Rober Mantran primetio je da su kako se moć osmanskih ministara smanjivala, evropski ambasadori imali sve izraženiji uticaj na odluke Porte. [43 p340]

Sultan Abdulhamid I (1774–1789) je takođe razumeo važnost reformi. Oslanjajući se na podršku vezira koji su delili iste ideje. Tokom cele njegove vladavine vladao je mir u Istanbulu i u provincijama, mada mu se nije priznavao lični autoritet. [57 p510] Rat s Rusijom koji je izbio 1768. otkrio je nedostatke osmanske vojske, i sultan je pažnju posvetio obnovi mornarice i artiljerije. Njegov najznačajniji saradnik u reformama, evropskog porekla, bio je Ferenc (Fransoa), baron de Tot, ugarski plemić koji je ranje prešao u francusku službu. Fransoa de Tot je 1755. stigao u Istanbul u pratnji novog ambasadora Francuske na Porti, Šarla Gravjea, grofa Veržena (*Charles*

17 Škotski lekar i prirodnjak, koji je veliki deo života proveo u Indiji. Rođen je u Edinburgu gde je studirao medicinu, da bi zvanje doktora stekao 1750. Iste godine pridružio se svom polu-bratu Alekzaderu Raslu koji je od 1740. službovao kao lekar u britanskoj trgovačkoj koloniji u Alepu. Po povratku u London 1756. objavio je *A Natural History of Aleppo and Parts Adjacent*. Patrik Rasl ostao je narednih 18 godina u Alepu, a najznačajnije njegovo delo je *Treatise of the Plague: Containing an Historical Journal, and Medical Account, of the Plague, at Aleppo, in the Years 1760, 1761, and 1762*, objavljeno 1799. [55]

Gravier, comte de Vergennes, 1755–1768),¹⁸ da bi u Osmanskom carstvu ostao do 1776. U jeku rata s Rusijom, de Tot je uz pomoć francuskih i škotskih inženjera organizovao nov artiljerijski korpus s brzom paljbom. Zahvaljujući njegovim naporima osnovana je u istanbulskom predgrađu Has-koju livnica topova, dok je deo topovske artiljerije isporučivala i Francuska. To za Osmansko carstvo nije bilo dovoljno da dobije rat, ali se Porta sve više mogla uveriti u neophodnost prihvatanja zapadnih dostignuća na unapređenju vojne tehnike. Vojna saradnja pokrenula je nov talas prodora zapadnih uticaja. Porta je, u reformskom zamahu, počela da podržava štampanje knjiga i pokretanje novih zanata. Tradicionalna struja u osmanskom javnom mnjenju postala je najistrajniji oponent prozapadnoj politici i modernizaciji, a nju su svojim intrigama podržavale Austrija i Rusija. [57 p512-513]

Carica Rusije Katarina II (1762–1796) je godinu dana pre nego što će epidemija kuge ponovo izbiti u Istanbulu, intervenisala u Krimskom hanatu. Naredne dve godine trajao je rat koji je završen ruskom aneksijom Krima. Rusku aneksiju Krima priznao je sultan Abdulhamid I ugovorom u Ajnali-Kavaku 1784. [56 p513] Nova slabost Osmanskog carstva najviše se mogla osetiti upravo u odnosima sa Rusijom, u kontinuitetu od Kučuk-Kajnardžijskog mira sklopljenog 1774. Porazi protiv Rusije i gubitak važnih teritorija uticali su na ideje o novim reformama u Osmanskom carstvu, a one su podrazumevale i primenu sanitarnih mera po uzoru na razvijene evropske sisteme.

PRVI DEO EPIDEMIJSKI CIKLUS 1748–1762. godine

Oscilacije u ubojitosti kuge u Istanbulu sredinom XVIII veka

Osmansko carstvo je bilo teritorija kojom se kuga širila dalje u centralnu Evropu. Ozbiljan rad na zaustavljanju kuge u Evropi započeo je u prvim decenijama XVI-II veka zahvaljujući zdravstvenim merama i sanitarnim propisima koje su donele austrijske vlasti. Stvaranjem sanitarnog kordona (*Cordonsanitaire*) prema Osmanskom carstvu vlada u Beču nastojala je da zaštiti svoju teritoriju i podanike. Kuga je time zaustavljena na austrijskoj granici prema Turskoj u Podunavlju, ali je tokom XVIII i početkom XIX veka i dalje bila prisutna u dubinama Balkana, u Maloj Aziji i na Bliskom istoku. Egzaktni podaci potvrđuju da se kuga zaustavljala na putanji od evropskog istoka i jugoistoka prema zapadu. Između 1651. i 1750. Provansa (jug Francuske) bila je četiri puta pogođena kugom, Apeninsko poluostrvo i Severna Evropa 3 puta, a čak 45 puta Poljska, 36 puta Egipat i 32 puta Mala Azija sa egejskim ostrvima. [6 p245]

18 Šarl Gravije (1719–1787) poticao je iz ugledne plemićke porodice iz Dižona. Pre dolaska u Osmansko carstvo bio je predstavnik Luja XVI u Portugalu i Nemačkoj. Usled promena kursa francuske spoljne politike tokom Diplomatske revolucije, opozvan je iz Istanbula 1768.

Poseban ciklus u istoriji kuge počeo je 1751. I trajao do 1845. U međuvremenu je kuga potpuno nestala u Provansi, na Apeninskom poluostrvu i na severu Evrope. Suprotno tome, Poljska je u istom razdoblju 12 puta bila pogođena kugom, Egipat 50 puta, dok je u Maloj Aziji i na ostrvima u Arhipelagu zabeleženo 60 epidemija različite ubojitosti i trajanja. Štaviše je kuga postala opasnija, po svojoj snazi i posledicama, na teritoriji Osmanskog carstva i, naročito, na Bliskom istoku, nego u ranijim naletima. [6 p245]

Ljudski gubici direktno su se održavali na ekonomiju oblasti pogođenih epidemijom. Epidemije su i dalje pratili društveni potresi i poremećaji, u zavisnosti od snage bolesti. Danijel Panzak uveo je gradaciju intenziteta kuge, izdvojivši četiri stepena, definisanih prema broju smrtnih slučajeva. Prvi stepen bio je lakši oblik kuge (*peste faible*), obeležen manjim brojem smrtnih slučajeva. Drugi stepen – umereni oblik epidemije (*peste modérée*), sa stopom smrtnosti oko 1%; treći stepen – teški oblik kuge (*peste grave*) sa smrtnošću od 5% ukupne populacije, dok je kao najteži oblik (IV stepen) naveo strašnu kugu (*peste terrible*). [6 p249-250]

I dok je u Evropi kuga posustajala, nastavak njenih uzastopnih pojava učinio je Istanbul važnom tačkom njenih proučavanja, i u lokalnom i u opštem smislu, u svetlosti društvenih, ekonomskih i političkih poremećaja u osmanskoj prestonici, i u okvirima opštih epidemioloških promena na granicama evropskog, azijskog i istočnog mediteranskog sveta. Razmatrajući ponavljanje epidemija u Istanbulu između 1701. i 1850. godine, Panzak je utvrdio da je kuga različitog stepena smrtnosti i trajanja bila prisutna u gradu, od ukupnih vek i po, 94 godine, od toga 77 godina kao *faible*, 6 godina kao *modérée*, 5 godina kao *grave* i 6 godina kao *terrible*. Odnosno, u toku 150 godina samo 56 godina stanovnici Istanbula živeli su pošteđeni njenih napada, da bi 11 godina grad bio zahvaćen jakim epidemijama (III i IV stepen), od kojih su 6 bile *terrible*, obeležene visokim stepenom smrtnosti. U najteže epidemije (IV stepen) koje su pogodile Istanbul, ubrajaju se epidemije iz 1705, 1726, 1751, 1778, 1812 i 1836. [6 p250] Ukratko, usled nepovoljnih sanitarnih prilika i u odsustvu epidemiološke prevencije Osmansko carstvo je i u drugoj polovini XVIII veka bilo pod naletima kuge koja se mogla dalje širiti u dubine evropskog prostora. Vlasti u evropskim državama, posebno u onima koje su održavale intenzivne odnose duž granice sa osmanskim Podunavljem i na Levantu, opasnost od širenja epidemije, pre svega posredstvom trgovine i rani oblika društvene dinamike, odgovarale su pooštravanjem mera o poštovanju karantina u odnosima sa Osmanskim carstvom. Sredinom XVIII veka u luci Marsej, koja je, pored Tulona, važila za najznačajniju francusku luku u trgovini sa Osmanskim carstvom, za robu koja je stizala iz Istanbula bio je predviđen karantin u trajanju od 40 dana, a za robu iz Izmira u trajanju od 35 dana, dok je za robu koja je stizala iz ostalih država važio karantin u trajanju od 25 dana. [56 p417]

Kuga je sredinom XVIII veka bila stalno prisutna u Istanbulu, i teško je precizno utvrditi kad je jedan epidemiološki ciklus prestajao, a kad nastupao naredni. Prema hronologiji koju je u jednom od svojih izveštaja izneo engleski doktor Mordek

Makenzi, kuga je u Istanbulu bila prisutna od 1748, verovatno i ranije. Kako je naveo epidemija kuge koja je:

1748. počela 10. maja, prestala je u novembru;

1749. počela 16. marta, trajala je do 20. oktobra;

1750. počela 21. aprila, trajala je do 17. septembra;

1751. počela 15. Maja i trajala je do septembra 1752;

1753. počela 31. Maja i trajala je do 17. septembra 1754;

1755. pojavila se tokom juna, ali to je bila epidemija s malim brojem smrtnih slučajeva;

1756. počela 6. marta i trajala je do 12. decembra;

1758. prvi slučajevi obolelih zabeleženi su 23. aprila, a prestala je u oktobru;

1759. počela je 4. aprila i trajala je do 10. septembra;

1760. počela je 24. aprila i trajala je do 10. novembra;

1761. počela je 10. marta i trajala do 19. decembra 1762. [58, p 82, 59, p 108-109]

Sumarno, najveće razmere kuga u Istanbulu razvila je tokom 1751. godine, a ostale epidemije bile su slabijeg intenziteta. Ali time nije pojednostavljen zadatak pred potrebom jasnijeg izdvajanja njenih ciklusa. Između 1748. i 1762. najubojitija je bila kuga iz 1751, a njen novi jak udar nastupio 1761–1762. Anđelo Farini koji je sredinom XIX veka pokušao da sastavi detaljan popis epidemija koje su zabeležili njemu dostupni izvori, nije pomenuo kugu u Istanbulu 1751, ali je naveo kugu u Alžiru već naredne 1752. godine. [32, p 643] U isto vreme, Farini je, u smislu posebnog epidemioškog ciklusa, izdvojio period 1759–1765, navodeći da je u tim godinama kuga stalno bila prisutna u Istanbulu i na egejskim ostrvima. [32 p657]

Izveštaji doktora Mordeka Makenzija o kugi u Istanbulu sredinom XVIII veka.

Sadržaj i izvorni značaj

Mordek Makenzi je pre dolaska u Osmansko carstvo služio u britanskoj Kraljevskoj mornarici, gde je dobio medicinsku obuku u školi u Aberdijnu. [55 p37] U Osmansko carstvo stigao je 1731. kako bi službovao kao lekar u britanskoj faktoriji u Izmiru. U evropskim trgovačkim kolonijama u (faktorije) trgovci i konzuli imali su pravo zdravstvenu zaštitu koja je imala i svoju epidemiološku svrhu. [4 p202] Doktor Makenzi se prethodno tokom boravka u Firenci upoznao s diplomatom i putopiscem Aleksanderom Dramondom (*Alexander Drummond*, umro 1769), koji ga je upoznao s prilikama u Osmanskom carstvu.¹⁹ Nekoliko godina kasnije, kad je Dramond putovao Levantom, Makenzi ga je posetio 1744. tokom boravka u Iskende-

19 Škot poreklom iz Edinburga. Na svoja putovanja krenuo je 1744. Koja su trajala do 1750. Službovao je kao konzul Velike Britanije u Alepu od 1751. do 1758. Najznačajnije njegovo delo predstavlja putopis objavljen pod naslovom: *Travels through the different Countries of Germany, Italy, Greece, and parts of Asia Minor, as far as the Euphrates, with an Account of what is remarkable in their present State and their Monuments of Antiquity*. Bio je I član masonske lože. [60]

runu (antičkoj Aleksandreti).²⁰ Makenzi je u pedesetim godinama XVIII veka takođe održavao prepisku s Vilijemom Raslom, [55 p37] koji je inače bio u dobrim odnosima s Dramondom.²¹ Saznanja koja je od njih prikupio probudila su interesovanje doktora Makenzija i za kugu. Inače je na vezu doktora Makenzija i braće Rasl ukazao i savremeni turski istoričar Nukret Varlik. [4 p202] Nije moguće utvrditi kad se tačno Makenzi iz Izmira preselio u Istanbul, ali je svakako sigurno da je u ovom gradu boravio 1748. Jedni izvori tvrde da je u Osmanskom carstvu ostao do 1760, [55 p37] ali su u međuvremenu otkriveni njegovi izveštaji iz 1763. godine kojima je iz Istanbula obavestavao članove Kraljevskog društva o razvoju epidemije kuge. [58 p89-82, 61 p40-58, 59 p102-108] Nakon napuštanja Osmanskog carstva ponovo se aktivirao u mornarici. U tom periodu istakao se kao kartograf istražujući i izrađujući geografske karte britanske obale, posebno istražujući Orknej i Šetland. [55 p37]

U prvim analizama zdravstvenih prilika u Istanbulu tokom 1749, doktor Makenzi je bio mišljenja da su epidemije kuge na evropskom prostoru bile u većoj meri smrtonosne nego one na Istoku. [62 p385, 63 p239] Međutim, događaji koji su nastupili uverili su ga u suprotno. Štaviše je, zbog svoje snage i sposobnosti širenja, kuga koja se pojavila u Istanbulu 1751, kao i kasnije epidemije, bila opasnost za britansko kolonijalno carstvo. I u tom smislu su izveštaji doktora Makenzija imali naročitu vrednost. Kad je 1778. nova velika epidemija pogodila Istanbul, zahvaljujući poznatim činjenicama, britanska vlada počela je da ozbiljno pritiska Portu kako bi prihvatila karantin kao obavezujuću meru prevencije. Pisma doktora Makenzija upravo sadrže medicinske podatke koji su imunolozima i epidemiolozima mogli da pomognu kako bi dali procene o medicinskim osobenostima i posledicama kuge na osmanskom prostoru sredinom XVIII veka, pre svega u kontekstu britanskih kolonijalnih interesa.

Nastalo oko 1660. okupljanjem naučnika, Kraljevsko društvo u Londonu dobio je posebnu ulogu u izučavanju kuge. Društvo se 1663. prvi put pominje pod nazivom *Kraljevsko društvo u Londonu za unapređenje prirodnih nauka* (*The Royal Society of London for Improving Natural Knowledge*).²² Od 1665. počelo je da objavljuje *Philosophical Transactions*, „Filozofske objave“, docnije pod nazivom *The Philosophical Transactions of the Royal Society of London*. Društvo je vrhunac svog značaja i uticaja dostiglo tokom druge polovine XVII veka, ali se tokom XVIII veka preobrazilo u još jedan od socijalnih klubova. [37 p423] Nestalo je originalnosti, inovacija, ali je Društvo ipak uspelo da, zahvaljujući saradnicima širom sveta, akumulira nova znanja, mada obično na opservacija, umesto istraživačkih poduhvata i naučnih otkrića.

Doktoru Makenziju su kontakti sa Aleksanderom Dramondom i Patrikom Raslom obezbedili da se vremenom upozna i s nekim drugim članovima Kraljevskog

20 U tekstu naveden kao *Alexandretta*, ime ovog grada, koje su tokom ranomodernog perioda koristili svi evropski savremenici.

21 *William Russell* (1713–1787) bio je brat Patrika I Alekzandera Rasla. [55 p24-26]

22 Znanja iz domena prirodnih nauka.

društva, pre svega s Džonom Klifejnom (*John Clephane*, umro 1758)²³ i Ričardom Meidom (*Richard Mead*, 1673–1764).²⁴ Verovatno je na Kifejnov podsticaj 1749. započeo seriju izveštaja o kugi u Istanbulu. Kako su i Klifejn i Meid bili članovi Kraljevskog društva, Makenzijevi izveštaji našli su put do časopisa *Philosophical Transactions*. Na taj način sačuvani, ovi izveštaji su od izuzetne izvorne važnosti. Zahvaljujući kontaktima s Meidom i Klifejnom, kako se ispostavilo, Makenziji je kasnije primljen u Kraljevsko društvo. [55 p202]

Da bi bili sačuvani od zaborava, ujedno time je i časopis Kraljevskog društva u Londonu *Philosophical Transactions* dao svoj doprinos razvoju prirodnih nauka, početkom XIX veka izdvojeni su i u posebnim kompendijumima objavljeni pojedini radovi iz starijih brojeva. Upravo su u ediciji koju su priredili Čarls Huton, Džordž Šo i Ričard Pirson *The Philosophical Transactions of the Royal Society of London From their commencement, in 1665, to the year 1800*, sačuvani delovi prepiske Mordeka Makenzija. U tomu X, koji obuhvata period 1750–1755, objavljeno je u poglavlju LXIII nekoliko Makenzijevih pisama pod naslovom *Izvod iz nekoliko pisama dr Mordeka Makenzija, doktora medicine koja se odnose na kugu u Istanbulu od dr Klifejna, člana Kraljevskog društva*. [63]

U navedenom kompendijumu kao i u regularnom broju *Filozofskih objava* objavljena su sledeća njegova pisma ili izvodi:

- pismo dr Klifejna sekretaru Kraljevskog društva Birču, od 25. februara 1752. koje sadrži izvode Makenzijevo pisma od 24. marta 1749; [62 p384-387, 63 p239-240]
- prepis prvog pisma dr Makenzija koje se odnosi na kugu 1751, napisanog u Istanbulu 23. jula 1751;
- pismo dr Makenzija upućeno dr Klifejnu, napisano u Istanbulu 23. novembra 1751;
- pismo dr Makenzija adresirano na dr Meida, napisano u Istanbulu 29. oktobra 1750;
- pismo dr Makenzija dr Meidu napisano u Istanbulu 23. novembra 1751.²⁵

Sastavljanje zbirke prethodno objavljenih radova nije bila izvorna ideja britanskih naučnika. U Veneciji se 1796. pojavio prvi broj koji se odnosio na medicinske

23 Poreklom Škot, studirao je medicinu na Univerzitetu Sv. Endrju. Jedno vreme proveo je lečeći vojsku u Nizozemskoj. Za člana Kraljevskog društva izabran je 1746, ali je konačno bio primljen tek 1749. Tokom života održavao je prepisku s Dejvidom Hjumom.

24 Ugledni britanski lekar i član Kraljevskog društva u Londonu. Poseban ugled stekao je delom *A Short Discourse concerning Pestilential Contagion, and the Method to be used to prevent it*, objavljenim 1720. Kuga u Marseju koja je izbila te godine, pobudila je njegovu reakciju i zaslužna je za pojavu navedenog dela. Protiv njegovih stavova ubrzo su se u Velikoj Britaniji javila oprečna mišljenja. [64, 65 p273-308, 66 p509-544]

25 Ovo su najznačajniji izvori u kojima drMakenzi tretira epidemije kuge koje su predmet ovog istraživanja. U radu su korišćeni i drugi njegovi izveštaji. Videti popis referenci na kraju rada.

nauke,²⁶ *Kompendijum Filozofskih objava Kraljevskog društva u Londonu (Compendio delle Transazioni Filosofiche della Società Reale di Londra)*, u redakciji Frančeska Gibelinija (*Francesco Zuliani-Gibellini*, 1743–1806). Doktor medicine, Gibellini je i sam bio član Kraljevskog društva u Londonu, i nameravao da sačuva pojedine radove za potrebe nove generacije naučnika u oblasti medicine. U I tomu, koji je obuhvatao radove iz medicine i hirurgije, u poglavlju VI objavljeno je i jedno Makenzijevo pismo pod naslovom „*Opis kuge u Istanbulu. Izvod iz pisma gospodina Makenzija doktora medicine, gospodinu Dž. Porteru ovlašćenom predstavniku Njegovog Veličanstva u Briselu, i članu Kraljevskog društva, pročitano 23. februara 1764. godine*“. [67, 61 p58] Pismo je bilo adresirano na ambasadora Velike Britanije na Porti Džejmsa Portera, koji je, kako tvrdi njegov biograf, nakon položaja u Istanbulu postavljen za britanskog ambasadora u Briselu. [49, p 8] Navedeno pismo prethodno je objavljeno u redovnom 54. broju *Filozofskih objava*, [58 p69-82] ali je našlo mesta i u britanskom kompendijumu *Filozofskih objava*. [59 p102-109] Tri sačuvane verzije jednog dokumenta ukazuju i na značaj u medicinskim krugovima, željnih informacija o ovoj epidemiji, i na potrebu da se javnost informiše o stvarnim prilikama na Levantu, koji je ostao stalno izvorište kuge.

Osmanski koncept medicinskog obrazovanja, zdravstvene zaštite i odnosa prema kugi

Navodeći Ekmeledina Ihsanolua, medicinske institucije pod okriljem osmanskih vlasti delile su se u tri grupe: institucija glavnog lekara u saraju (*hekimbaşı*), bolnice (*daru'ş-şifa*) i medresa Sulejmana I Zakonodavca (1520–1566), poznata kao Sulejmanija. Od svih navedenih najranije su se pojavile bolnice, koje su pružale medicinsku negu običnim podanicima. Ove ustanove pojavile su se u Maloj Aziji u doba Seldžuka, a Osmanlije ih preuzele. Broj bolnica je vremenom stalno rastao. U saraju je zato u vreme Selima I (1512–1520) uvedena institucija glavnog lekara, čija je dužnost bila da nadgleda rad lekara u saraju, i onih u bolnicama. Sulejmaniju je osnovao njegov naslednik, a upravnik je bio hekim-baša, [68 p812] istovremeno upravnik i pet bolnica u Istanbulu. Hekim-baša nadgledao je i rad svih zdravstvenih institucija u Carstvu. U bolnicama je primao u službu lekare, hirurge, očne lekare i apotekare. Davao je odobrenje za otvaranje „privatnih lekarskih ordinacija i privatnih apoteka“. [68 p815] Sultan je posredstvom hekim-baše nadgledao rad svih lekara. Pružanjem medicinskih usluga nije se mogao baviti niko ko nije posedovao dozvolu (tur. *ica-zetname*). [33 p20-21] Iako je jedna od glavnih briga hekim-baše bila da se stara o zdravlju sultana, sultani su se vremenom sve više oslanjali na usluge evropskih lekara. To potvrđuje i Klod-Šarl de Pesonel (*Claude-Charles de Peyssonnel*, 1727–1790), [69 p74-75] koji je zabeležio da je sultan Abdulhamid I držao izvesnog nemačkog lekara

26 Prvi broj italijanske verzije kompedijuma *Compendio delle Transazioni Filosofiche* koji se odnosi na prirodne nauke objavljen je još 1793. Pojavio se i u redakciji Gibelinija.

Kobisa, koji je uživao njegovo poverenje i naklonost. Funkcija hekim-baše ukinuta je u doba Tanzimata, pod uticajem evropskog koncepta obrazovanja i zdravstva.

Bolnice (*daru-ş-şifa / bimaristan/ bimarhane*) su u osmanskoj državi, kao i u ostalim islamskim društvima, otvarane u sklopu verskih zadužbina – vakufa. U njima su se lečili pripadnici svih društvenih slojeva. Ekmeledin Ihsanolu posebno ističe da se u njima pružalo medicinsko obrazovanje zasnovano na tradicionalnim shvatanjima i modelu, prenošenjem znanja sa učitelja na učenika. [68 p818] Zaduzbinar, odnosno vakuf, u vakufnami (povelji o osnivanju) navodio je i uslove njihovog budućeg rada. Najstarija bolnica u Istanbulu ustanovljena je oko 1470. u sastavu vakufa Mehmeda II Osvajača (1451–1481). [68 p820, 33 p274]

Medicinska medresa koju je osnovao sultan Sulejman I (oko 1555.), kao deo njegovog vakufa u Istanbulu, poznata je kao Sulejmanija, među savremenicima *Medrese-i Tibbiye* ili *Dârü't-Tıbb*. Bila je ujedno prva i jedina osmanska medresa specijalizovana za studije medicine. [33 p274] Osnovana je da bi se u njoj obrazovali lekari specijalisti. [68 p823] Lekari koji su u ovoj medresi sticali medicinsko obrazovanje, kasnije su prelazili na službu u bolnicu (*Daru-ş-şifa*) Mehmeda II. [33 p274]

U ranom periodu osmanske istorije zapadna medicina ostvarila je značajan uticaj posredstvom jevrejskih prognanika koji su potražili utočište u Osmanskom carstvu. Jevreji španskog, portugalskog ili italijanskog porekla naseljavali su se većinom u Istanbulu i Solunu. Zahvaljujući svojim sposobnostima i znanjima brzo su se snalazili. [68 p837] Njihove tehnike lečenja značajno su se razlikovale od obrazovanja koje su osmanski lekari, u miljeu tradicionalnog islamskog društva, sticali u medresama.

Docnijem širenju dometa evropske medicine u Osmanskom carstvu doprineli su misionari, trgovci, putnici, i sami lekari koji su dolazili s diplomatskim predstavnicima. Na taj način se osmansko društvo početkom XVI veka upoznalo s velikim kašljem i sifilisom, čije je lečenje prihvaćeno pod zapadnim uticajem. Na tom planu Ihsanolu posebno ističe delo lekara El-Antakija poznato kao *Tezkire*, (oko 1568), koje je uspelo da objedini domete klasične islamske i evropske medicine. [68 p839]

Vremenom se izdvojio još jedan socijalni sloj, jedini matični izdanak osmanskog društva koji je implementirao domete rane moderne evropske medicine. To su bili Grci dobrog imovnog stanja koje im je omogućilo da se školuju na nekom od prestižnih evropskih univerziteta. Najveći njihov deo poticao je s nekog od ostrva u Arhipelagu. Bilo je logično da se mladići koji bi pokazali interesovanje za studije medicine šalju na školovanje u Padovu, univerzitetski centar Venecije, jedno vreme prestižan u toj sferi evropskog obrazovanja. [70 p193-220] Nakon školovanja oni koji bi uspeli da se dokažu u praksi, ili oni kojima su dobre društvene veze pretpostavljale napredovanje u karijeri, postali bi čuveni lekari, a nekima bi se otvorila i vrata saraja. U XVII veku najznačajniji primer takvog uspona bila je karijera Alesandra Mavrokordata, koji je nakon studija medicine u Padovi, ušao u saraj i postao glavni tumač na Porti, s važnim uticajem u diplomatiji i, uopšte, međunarodnim odnosima. [42 p48]

U svome fatalističkom odnosu prema kugi Osmanlije su se najčešće predavale sudbini, smatrajući da je neće izbeći, ali je bilo primera da su sultani ipak pokušavali

da pobegnu. Bajazid II (1481–1512) se sklonio 1492. u Jedrene gde je boravio četiri meseca, čekajući da kuga u Istanbulu posustane. Murat III (1574–1595) naredio je 1592. javne molitve na otvorenom na anadolskoj strani grada, a 1598. se Mehmed III (1595–1603) takođe držao dalje od Istanbula ponovo pozivajući na javne molitve. U ranijim vremenima Osmanlije su pojavu kuge pripisivale delovanju „zlih duhova“, zbog čega je preuzimanje mera na njenom sprečavanju ujedno značilo i suprotstaviti se Božijoj volji. [33 p56] U jednom od hadisa²⁷ proroka Muhameda navedeno je: „Oh Bože, molim te dozvoli mom narodu (*ümmet*) da umre za tebe u ratu ili od kuge (*taun*)...“. [71 p17] Ova žrtva ujedno je predstavljala i najbolju preporuku da neko postane mučenik, odnosno prema islamskoj eshatologiji *ġāzī*. Drugo shvatanje koje je ograničilo razvoj prevencije kuge u osmanskoj državi bilo je verovanje da ih, šaljući im kugu, Alah kažnjava za počinjene grehe. Muslimani su zato kugu prihvatili kao neminovnost svakodnevice protiv koje se nije trebalo boriti. Ideja da se kroz kugu manifestovao jedan od oblika svetog rata (*ġhaza / gazavat*), ili Božije kazne, stvorila je indiferentan odnos prema toj bolesti, i ona se zato u izvesnom smislu sa smirenošću prihvatala. Osmanska medicina oslanjala se na nasleđene metode lečenja, dok je šejh-ul-islam²⁸ Ebusud (*Mehmed Ebuussud El-İmâdî*, 1491–1574)²⁹ sredinom XVI veka u molitvama i darivanju milostinje ubogima prepoznao najbolji način kako se može izboriti s kugom. [71 p20]

Uoči velike epidemije: razmatranja o kugi 1749–1750. godine

Prema zapisima dr Makenzija 1750. navedena je kao jedina godina u kojoj nije bilo obolelih od kuge u Istanbulu. Temperatura vazduha bila je umerena, nije bilo obilnih kiša, samo jakih vetrova koji su duvali sa severoistoka, među Osmanlijama poznatih kao *milhem*. Voća na gradskim pijacama nije bilo u izobilju, i nije bilo dobrog kvaliteta. [63 p241] Makenzi je još uvek smatrao da je kuga u Istanbulu, Izmiru i u ostalim delovima Levanta retka pojava. Iz tog razloga na njega su posebno negativan utisak ostavljale vesti koje je štampa objavljivala, koje su javnost u Velikoj Britaniji uveravala u suprotno. U odgovoru naveo je da su u Istanbulu, kao i svuda na Istoku, ljudi nastojali da izbegnu kugu u jednakoj meri kao i podanici britanske krunice. Ukoliko bi fizik (lekar) kao i druge osobe došao u dodir sa zaraženom osobom, bio je u obavezi da provede u karantinu 40 dana. [62 p385, 63 p239]

27 Od ar. *hadith* – izvorno predanje koje se vezuje za kazivanje, delovanje ili mišljenja proroka Muhameda, a koje je vremenom zabeleženo i služilo je kao jedan od načina pouke Islamu, posebno u svakodnevnom životu vernika.

28 *Şeyhülislâm* – poglavar muslimanske zajednice (*umma*) u Osmanskom carstvu, a od XVIII veka i stalni član Divana.

29 Oko 1545. imenovan je za šejh-il-islama i na tom položaju ostao 8 godina. Poznato je da je i njegov otac bio jedno vreme šejh-ul-islam. Nadimak el-Imadi, dobio je zahvaljujući poreklu njegove porodice, koja je poticala iz grada Imadije, nedaleko od Mosula. Istakao se kao poznavalac islamskog verskog para (šerijata). Sačuvane su pojedine njegove fetve (pravna mišljenja), a pisao je i poeziju.

Instituciju karantina Porta je zvanično prihvatila tek 1838. Oži Gislan de Busbek (*Ogier Ghiselin de Busbecq*, 1522–1592),³⁰ koji je u Istanbulu boravio sredinom XVI veka, primetio je da su Osmanlije odbijale da prihvate karantin iz verskih razloga, jer je među njima bilo rašireno shvatanje da je način i vreme kada svaki čovek treba da umre unapred bio određen od Boga. [71 p57] Određene vrste karantina su bez sumnje postojale u najvećim trgovačkim centrima, a bili su uređeni pod uticajem medicinske prakse praktikovane u pojedinim evropskim državama.³¹ Njihova organizacija je pre bila rezultat napora dela lokalnih stanovnika, u prvom redu Evropljana. To potvrđuje doktor Makenzi navodom da su pripadnici jermenske manjine i sveštenici bile jedine osobe koji su posećivali obolele tokom njihove izolacije, da bi im dostavili neophodne stvari (hranu, i odeću), dok je sveštenike obavezivala vera da priteknu u pomoć osobi na samrtnom času. [63 p239] Time je ukazao i na poreklo osoba koje su izdržavale karantin, potvrđujući da karantine nije prihvatao muslimanski deo društva.

Mordek Makenzi takođe je osuđivao praksu primenjivanu u Velikoj Britaniji prilikom pokušaja zaštite od kuge koja je dolazila s Levanta. U britanskim faktorijama na Levantu postojali su brodovi koji nisu služili za prevoz robe i putnika, nego za spasavanje obolelih. [62, p 385, 63, p 239] Kad bi se kuga pojavila u gradu, tim brodovima su odvozili obolele u Britaniju, radi daljeg lečenja. Izgleda da su s tom praksom prvi počeli Francuzi. Francuski ambasador na Porti Pjer Pušo, markiz Dezaler (*Pierre Puchot, marquise Des Alleurs*, 1711–1716) držao je jedan takav brod koji je koristio u nekoliko navrata. [74 p141] Kako je doktor Makenzi naveo, putovanje od Izmira do Britanije trajalo je 7 do 8 nedelja, dovoljno da se bolest u telu zaraženog razvije i izazove promene. Praksa u Italiji i južnoj Francuskoj morala je uzimati u obzir da su brodovi iz osmanskih luka stizali za najviše 8 dana. [63 p239]

Tokom “ranog perioda” posvećenosti kugi doktor Makenzi je napominjao da je bolest gotovo po pravilu imala za posledicu smrtni ishod, i samo se mali broj zaraženih oporavljao. [62 p386, 63 p239] Kao simptome navodio je hladne noge, znojenje, drhtavicu, osećaj teške glave, i to je trajalo prvih 3 do 4 dana. Potom bi osoba počela da oseća veliku teskobu u predelu grudi, neposredno ispod srca.³² Inficirana osoba imala je divlji buljavi izraz lica i stalno se znojila u predelu glave i grudi, uz istovremeni osećaj ekstremne hladnoće, dok je jezik obolelog bio izrazito suv, žuti zadebljao.³³ Neki od obolelih umirali su u roku od 5 do 6 dana od pojave prvih simp-

30 Flamanski prirodnjak i diplomata u službi habzburškog dvora. U dva navrata (1554. i 1556) imenovan je za poslanika na Porti. U Beč se vratio 1562. kad je izabran za savetnika cara Ferdinanda I. Svoje impresije životom u Osmanskom carstvu objavio je 1581. u delu na latinskom jeziku: *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum*. [72]

31 Kao primer zaštite francuskih trgovaca u njihovoj „luci“, odnosno trgovačkoj koloniji u Izmiru, za koju je brio zadužen konzul, videti: [72 p1071-1093]

32 U ovom delu dr Makenzi koristi izraz iz latinskog jezika *praecordia* (pluralna forma), koji je bio u čestoj upotrebi u medicinskim spisima tokom XVI veka, odgovara i terminu *precordia*.

33 Mackenzie, Extracts of several Letters of Mordach Mackenzie, M. D. concerning the Plague at Constantinople, 386; Clephane, “Extracts of several Letters of Mordach Mackenzie”, 239.

toma bolesti, a neki bi poživelii do 20 dana. Primetio je ljude koji su danima lutali ulicama Istanbula da bi potom iznenada preminuli. Krvarenje iz nosa smatralo se konačnim činom, odnosno znakom sigurne smrti. Otoci na vratu u predelu iza ušiju koje je Makenzi navodio isključivo kao parotide,³⁴ bili su prepoznatljivi znaci sigurne smrti. Kod osobe koja je krvarila iz nosa i imala otok na vratu, smrt je nastupala u roku od 3 do 4 sati. [62 p386, 63 p240]

U opisu lečenja obolelih od kuge koje su primenjivali osmanski lekari prevelike epidemije iz 1751, doktor Makenzi je zabeležio da su oni na bubone, parotide i druge izrasline po telu privijali ispržene smokve pomešane s malo belog šećera u prahu. Za tu smesu smatralo se da je najbolji lek protiv gnojnih zapaljenja.³⁵ Primetio je da Osmanlije nisu otvarale tumore, pod kojim je po podrazumevao izrasline, prišteve, nego su ih puštali da sami puknu. Bolesnom su davali da pije hladnu vodu, a na izrasline stavljali hladne obloge. [62 p387, 63 p240]

Velika epidemija 1751. godine

Mordek Makenzi je u pismu 23. jula 1751. godine prvi put pomenuo novu veliku epidemiju kuge u Istanbulu, kakva dugo nije viđena. Sudeći po njegovim izveštajima, on nije bio sasvim pripremljen za epidemiju tih razmera, bez obzira na svoje medicinsko obrazovanje. Naveo je da o njoj ništa ne zna, da novi talas ima određene osobenosti, različite od onih s kojima se suočavao tokom boravka u Izmiru. Zato je odlučio da pobjegne. Leto 1751. provodio je izvan Istanbula u selu čije ime ne pominje, na obali Crnog mora. [62 p387] U isto selo sklonili su se još neki Evropljani koji su živeli u Istanbulu. Makenzijev stan bio je odmah do rezidencije francuskog ambasadora, koji je tokom novog talasa kuge izgubio nekoliko ljudi iz svoje posluge. Kuga je odnela i oko 60 stanovnika toga sela. [62 p390] Kao lek od kuge u francuskoj ambasadi su po savetu doktora Makenzija koristili koren biljke, čiji je identitet i način upotrebe, on tek docnije otkrio.³⁶ U Istanbul se vratio oko 20. novembra, kad je postalo jasno da je epidemija prošla. [62 p388]

Na vest o izbijnju kuge i muslimani naseljeni u Istanbulu počeli su u panici danapuštaju grad. Epidemija je bila žestoka. Napala je i sam saraj. Navodno su preminule četiri žene iz sultanovog harema, mada je ova vest ostalane potvrđena. [62 p390] Osoba je umirala u roku od 3 do 4 dana od trenutka kad je bila zaražena. Oni koji bi se zatekli u blizini zaražene osobe umirali bi za 7 do 8 dana. Od kuge su najviše pretrpeli Grci i Jermeni, a potom Jevreji. Najmanje su bili pogođeni Turci (odnosno muslimani). [63 p240]

Tokom 20 godina, koliko je do tada boravio u Osmanskom carstvu, jedva da bi prošla godina dana, izuzimajući samo jedan period od 3 godine, da se slučajevi za-

34 Koristi izraz *parotides* (pl. formu). Verovatno je pod tim smatrao izrasline koje su se kod obolelih od kuge javljali u predelu glave iza ušiju.

35 Koristi izraz *suppurative*, koji danas ima značenje lek protiv gnojnih zapaljenja.

36 ... *some does of the bark mix'd with snake-root and Venice-treacle...*[62 p390]

raženih kugom nisu pojavili u Istanbulu i Izmiru. U jednom od kasnijih razmatranja nastojao je da ukaže na ceo tok razvoja ove bolesti. Naveo je da je početkom januara 1751. porastao broj obolelih od malih boginja, koja nisu imale smrtni ishod, i to je potrajalo do kraja marta. [62 p393] Odmah je nastupila groznica, i trajala je do sredine maja. Upravo u to vreme u istanbulsku luku uplovila su četiri broda iz Kaira koji su već bili zaraženi kugom. Roba i putnici sa tih brodova su nakon iskrcavanja počeli da šire zarazu, koja je do 10. juna ona dostigla vrhunac. Ovaj talas kuge trajao je do sredine avgusta, nakon čega je epidemija počela da jenjava. Početkom septembra ona je ponovo uzela maha, i trajala do sredine oktobra. Nakon prvog snega zaraza se povukla. [62 p393, 63 p240-241]

Za doktora Makenzija su stavovi o kugi njegovih sagovornika s kojima se sretao u Istanbulu bili često "neprimereni". Jedno od takvih pogrešnih uverenja bilo je, da je kuga koja bi se rano pojavila brzo nestajala. U suprotnosti s takvim stavom naveo je slučaj Izmira gde se 1735. kuga pojavila 15. februara, koji je bio prilično topao za to doba godine, i trajala do novembra. Ukazao je i na još jedno rašireno shvatanje; u Izmiru su smatrali da vrućina ubija zarazu, dok su stanovnici Istanbula verovali da hladnoća doprinosi njenom nestajanju. U slučaju Istanbula to je bilo tačno. U slučaju Izmira visoke temperature upravo su pogodovale trajanju zaraze. Makenzi je tako naveo da je 1735. upravo tokom najtoplijih meseci juna i jula kuga u Izmiru odnela najveći broj života. [63 p241] Kad bi jednom kuća ili brod bili zaraženi bilo je vrlo teško iz njih iskoreniti animalkule,³⁷ semine,³⁸ efluviju,³⁹ mijazmu⁴⁰ i dr. [62 p394, 63 p242] Infekciju koja bi se za isvesno vreme bila primirila tokom zime, u vreme hladnih meseci, ponovo bi aktivirala vrućina. Visoke temperature pokretale su novi talas epidemije u Izmiru, koja se naročito smrtonosnom pokazala po žene i decu.

Ovaj britanski doktor smatrao je da se zaraza prenosila direktnim kontaktom, a ne putem vazduha. Svako ko je vrata svoje kuće držao zatvorenim, izbegavao je mogućnost da bude zaražen, i kad bi kuga pogodila susedno domaćinstvo. Zaraženi bi nakon 3 do 4 dana počinjali da se žale na bolove u stomaku, i to je bilo praćeno osećajem gađenja i željom za utopljanjem. Zatim su se na pojavljivali buboni, karbunkuli⁴¹ i drugi znaci na koži.⁴² Usledilo bi umiranje, ili bi, u suprotnom, počinjali da pokazuju prve simptome oporavka, poput groznice. [62 p394-395, 63 p242]

Izveštaj o kugi u Istanbulu dopunio je podacima zabeleženim u pismu 23. aprila 1752. namenjenom doktoru Džonu Klifejnu, u nameri da ga detaljnije upozna sa

37 *Theanimalcula* – mikroskopski organizam, često se odnosi na amebe, paramecijuse i sl.

38 U originalu navedeno kao *semina*, od latinskog *semen* u značenju izlučevina muškog polnog organa.

39 U originalu *effluvia* u značenju nevidljiva isparenja iz tela ili pora, zadah tela praćen jakim smradom.

40 U original *miasmata*.

41 *Carbuncles*, odnosno karbunkul, koji danas ima značenje čira na koži i potkožnom tkivu koji se širio u okolo. U današnjoj medicinskoj nauci, međutim, ima drugačije značenje, od onoga u kome ga upotrebljava Makenzi i druge njegove kolege iz te epohe. Pod karbunkulom se danas podrazumeva gnojna duboka upala folikula vlasi prouzrokovana stafilokokom.

42 Koristi izraz *tokens*.

okolnostima koje su doprinele povlačenju epidemije. Posustajanje zaraze dovodio je u vezu s vremenskim prilikama, u prvom redu s padom temperature vazduha. U njegovom izveštaju temperatura je navedena prema Farenhajtovoj skali.⁴³ U pomenutom pismu zabeležio je da se 3. januara 1752. desio smrtni slučaj u vreme kada je termometar pokazivao 53 F (11,66°C). Zatim je 24. januara zabeležen još jedan smrtni slučaj kada je temperatura iznosila 52 F (11,11°C). Dva dana kasnije, 26. januara jedna osoba je preminula u mestu Bujuk-dere pri temperaturi vazduha od 51 F (10,55°C). Nešto kasnije, 8. februara zabeležena su dva slučaja u istanbulskim predgrađima Kasim-paši i Fanaru na temperaturi od 52 F (11,11°C). U Galati je zabeležen slučaj obolelog od kuge 10. februara na temperaturi od 55 F (12,77°C), ali se ta osoba kasnije oporavila. U istoj kući u Galati novi slučaj zabeležen je 15. februara na temperaturi vazduha od 53 F (11,66°C). Poslednji slučaj kuge u Galati, odnosno u Istanbulu, registrovan je 8. marta pri temperaturi vazduha od 56 F (13,33°C). [75 p514]

Pretpostavke doktora Makenzija bile su, kako se ispostavilo, naučno zasnovane. On je u dugom nizu godina vodio dnevnik s podacima o kretanjima temperature vazduha, vodostaju, vetrovima, vremenu, bolestima i drugim sličnim opservacijama, u koji je unosio beleške dva puta dnevno. [75 p514] Pomnim utvrđivanjem svih važnih činilaca svakodnevice Istanbula nastojao je da pronikne sve u uzroke koji su vodili eskalacijama epidemija kuge, i u one koji su uticali na njeno povlačenje.

U dugom vremenskom trajanju epidemiološke prilike u Istanbulu bile su uslovljene posebnostima klime i tla. U tumačenju uticaja vremenskih prilika Mordek Makenzi se pozvao na okolnosti koje su ustanovljene u vremenu Prospera Alpina (*Prosper Alpinus*, 1553–1617)⁴⁴ da su etezijanski vetrovi⁴⁵ u Kairu uticali na prenošenje kuge u Izmir i Istanbul. Etezijanski vetrovi počeli bi da duvaju oko 21. jula što je obično trajalo narednih 50 dana. Bio je ubeđen da su sve kuge koje su u toku dvadesetak godina koje je on pratio pogodile Izmir i Istanbul bile najubojitije tokom sezone tih vetrova. Istovremeno je, međutim, izneo i pretpostavku da bi kuga, ukoliko ne bi bilo tih vetrova tokom vrelih letnjih meseci, bila smrtonosnija po stanovnike Izmira i Istanbula. [75 p515]

U konkretnom istorijskom kontekstu, značajni su delovi opservacija doktora Makenzija o karantinu. Pitanje karantina bilo je aktuelno i u Britaniji. Trebalo je da

43 Ovdje će vrednosti takođe biti preračunate u stepene po Celzijusovoj skali. Naime, skala za merenje temperature koja je dobila ime po nemačkom fizičaru Danijelu Gabrijelu Farenhajtu (*Daniel Gabriel Fahrenheit*, 1686–1736). Ona se zasniva na podeli od 180°. Po ovoj skali led se topio na 32F (odnosno 0,00°C), a voda ključa na 212F (100,00°C). Farenhajt je usavršio termometar čija je najniža tačka iznosila 0 F (-17,78°C). Farenhajtova skala se do sedamdesetih godina XX veka bila u upotrebi u zemljama engleskog govornog područja. Danas je jedino u upotrebi u SAD-u i na Jamajci.

44 Doktor i botaničar poreklom iz Venecije. Studirao je medicinu u Padovi, gde je doktorirao 1578. Na Levantu se pojavio 1580. u Egiptu u službi tadašnjeg konzula Venecije Đorđa Ema. Po povratku u Veneciju objavio je dela *De Plantis Aegypti liber* i *De Medicina Aegyptiorum*, a nakon njegove smrti objavljena je i *De Plantis Exoticis*.

45 Od grčkog *meltemia* (μελέμια), odnosno turskog *meltem*, bio je jak, suvi severni vetar koji je duvao sa Egejskog mora.

Parlament usvoji akta koja su se odnosila na obavezni karantin za putnike s Bliskog istoka. Zbog toga je na osnovu svoga ličnog iskustva nastojao da doktoru Džonu Klifejnu sugeriše izvesne činjenice vezane za kugu na Levantu, kako bi, opet, njegova zapažanja bila preneti članovima Parlamenta. Posebno je ukazao na potrebu da karantin izdržavaju svi putnici (trgovci i svi ostali), koji su stizali u Britaniju brodovima Levantske kompanije. Putovanje je moglo da traje i dva meseca, duže od vremena inkubacije. I mada su oni u Britaniju stizali kao potpuno zdravi ljudi, Makenzi je pretpostavljao da bi infekcija mogla da i dalje bude prisutna u telu. Zato je predlagao da putnici provedu u karantinu izvesno vreme, a preporučivao je promenu odeće, navodeći da bi potencijalno zaraženu odeću trebalo spaliti. [75 p515]

Kako bi se izbegavale zloupotrebe, Makenzi je predlagao da funkciju nadzornika lazareta obavlja "čestita" ličnost. Događalo se da sva roba ne prođe lazaret, i da se krijumčari. Pored ostalog, predlagao je da lazareti budu nedostupni osobama sa strane, da im niko ne sme prići. Da nekoliko lekara nadgleda lazaret, kako bi se brinuli o bolesnim. Da bi one one za koje se bude utvrdilo da su zaraženi kugom, trebalo odmah izolovati od ostalih. Kao poslednju meru naveo je temeljno čišćenje brodova, posebno potpalublja, gde je roba ležala tokom putovanja. [75 p516]

Upravo iz ovog pisma može se sagledati i delovanje Mordeka Makenzija na pokretanje britanske javnosti da razume opasnost od epidemije koja je dolazila s Levanta. Opasnost je bila tim pre izraženija usled odbijanja osmanskog društva da prihvati karantin kao obaveznu meru preventive protiv kuge. Bilo je otpora i usvajanju dometa evropske medicine. Njegova zalaganja u tom smislunisu ostala ograničena samo na izveštaje o kugi, već su dala iopipljivog učinka – pokretanjem britanske diplomatije da u narednom vremenu pritiscima na Portu insistira da i ona uvede mere preventive.

Pokušaji da se izračuna tačan broj stradalih

Statistika je važna podrška naučnoj medicini i Mordek Makenzi se nije slučajno potrudio da izračuna približan broj stradalih od kuge u epidemiji iz 1751. Njegova gruba procena bila je da je kuga, tada, tokom pet meseci, odnela 150.000 života, uz ogradu da je nemoguće utvrditi tačan broj, jer osmanske vlasti nisu vodile knjige umrlih. [62 p393] Do ovakvih procena zato se moglo doći tek posrednim putem. Osmanske vlasti su smrtnost od kuge računale prema potrošnji brašna u Istanbulu. U uobičajenim okolnostima stanovnici Istanbula, gde je sredinom XVIII veka živelo oko milion ljudi, dnevno su trošili 20.000 keyli brašna.⁴⁶ Svaki keyl težio je 20 okka,⁴⁷ a svaka okka merila je 400 dirhema (odnosno drama).⁴⁸ Prema raširenom shvatanju 160 drama⁴⁹ bilo je dovoljno za dnevnu ishranu jedne osobe. Međutim, ova računica

46 *Keyl*– osmanska mera za težinu koja je iznosila oko 25,64 kg.

47 *Okka* osmanska mera za težinu koja je iznosila 400 dirhema, odnosno 1,282 kg, ili 2,83 libri.

48 *Dirhem*, ili dram mera za težinu koju su Osmanlije prihvatile od Arapa i iznosio je 3,207 grama.

49 Što je preračunato u današnji metrički sistem iznosilo 513,12 grama, ili nešto više od 0,5 kilograma.

imala je i svoju drugu stranu. Toliko je iznosila porcija koja se zapravo odnosila na jednu porodicu, uključujući i žene i decu. Računalo se da je 160 drama brašna bilo dovoljno za prehranu jedne porodice tokom jednog dana. Drugim rečima, od jednog keyla brašna hranilo se na dnevnom nivou 50 ljudi. Tokom jula, avgusta i septembra potrošnja brašna u Istanbulu opala je za 3.000 keyla na mesečnom nivou i iznosila je 17.000 keyla. Na osnovu toga izračunao je da $3.000 \times 50 = 150.000$, koliko je po nezvaničnoj računici ljudi bilo lišeno dnevnog sledovanja brašna u periodu kad je kuga bila na vruncu ubojitosti. Pored ostalog, naveo je da su mnogi stanovnici Istanbula napustili grad kako bi izbegli da budu zaraženi i sklonili se u Brusu, Izmit,⁵⁰ Edirne i na ostrva u Egejskom moru. [63 p241]

Sličan sistem računanja, u donekle izmenjenom obliku, objasnio je u jednom od svojih pisama i diplomata Džejms Porter. Niz godina na službi u Istanbulu, takođe je bio upoznat s činjenicom da Osmanlije nisu vodile popis umrlih osoba, jer je to bilo zabranjeno šerijatom. Kako bi utvrdio koliko je ljudi stradalo tokom epidemije 1751. obratio se reis-efendiji i drugim službenicima na Porti. Od svih je dobio sličan odgovor, da im nije poznat tačan broj, ali da se na osnovu pada potrošnje brašna i hleba procenjuje da je stradalo 150.000 ljudi. [76 p97] Porter je zabeležio da je hleb stanovnicima Istanbula delio i izvestan službenik (oficir), koji je o distribuciji vodio poseban registar (defter). [76 p98]

Kako je Porter uspeo da sazna, pre izbijanja epidemije, tokom marta i aprila 1751, potrošnja žita u Istanbulu iznosila je 19.000 kila, nakon toga je opala na 17.000, dok je u vremenu kad se kuga počela povlačiti iznosila 14.000 kila. Kilo je, Porter svedoči, težilo 28 oka. Od ove količine dobijalo se 18 oki brašna. Pekari u Istanbulu raspolagali su tajnom da od 18 oka brašna naprave 27 oka hleba. Oni su, kako je Porteru bilo poznato, na oku brašna dodavali oku vode i malo soli, zbog čega je hleb koji su pravili bio gotovo krofna (navedeno kao *dough*). Ishrana običnih ljudi uglavnom se zasnivala na hlebu. Pripadnici profesija koje su zahtevali veći fizički napor, poput kamenorezaca, stolara, i drugih, konzumirali su od 2 do 2½ oke hleba dnevno. Ostatak populacije, shodno sastavu porodica u koje su ubrajani otac, supruga i deca, konzumirali su prema najnižoj računici (pretpostavci) ½ oke hleba dnevno; a po drugoj i 1¼ oka hleba. Međutim, Porter navodi da je opšte prihvaćeno stanovište bilo da je pojedinac u proseku trošio oku hleba (2 ¾ engleskih funti) dnevno. [76 p98]

Na osnovu ove računice Porter je uspeo da izračuna da je od 19.000 kila x 27 iznosilo 513.000 ljudi koji su predstavljali konzumente ovog hleba, odnosno njegove potrošače u Istanbulu. U vreme kuge, kad je potrošnja pala na 17.000 kila, moglo se pretpostaviti da je oko 54.000 ljudi bilo mrtvo, ili su se razbežali zbog opasnosti da ne bi bili zaraženi kugom. Kad je iznos potrošnje žita pao na 14.000 kila, broj onih koji su se razbežali ili su stradali od kuge iznosio je oko 135.000. [76 p99] Uz to napominje da su pojedini smatrali da je Istanbul u to vreme imao tri miliona stanovnika, ali shodno potrošnji vode u gradu pretpostavio da je navedeni broj preteran.

50 U originalnom tekstu Nikomedija.

Donekle egzaktnim podacima o broju umrlih raspolagali su čorbadžije,⁵¹ zahvaljujući kojima je Porter otkrio da su tokom meseci kad je kuga odnosila najveći broj žrtava, dnevno 900 do 1.000 tela iznosili pred gradske kapije. Zbrajanjem, to ukazuje na broj od oko 40.000 mrtvih. Tom broju trebalo je dodati i smrtne slučajeve u vreme početka kao i u vreme povlačenja epidemije, odnosno 15.000 do 20.000 ljudi. Prema toj računici od kuge je te godine stradalo oko 60.000 ljudi. [76 p99] Svoju tvrdnju Porter dopunjuje i činjenicom da je tokom određenih dana kada je kuga bila najubojitija pred Jedrenskom kapijom⁵² iznošen određeni broj tela. Kao dokaz toga napravio je tabelu s brojevima mrtvih za one dane za koje je imao pouzdane podatke

12. jun 1751	24
13. jun	29
14. jun	32
15. jun	35
16. jun	24
20. jun	50
25. jun	34
22. jun	37
23 jun	52
14. jul	56
15. jul	57
16. jul	59
ukupno	489 mrtvih

U njegovoj računici poseban značaj imala je Jedrenska kapija, kroz koju je prolazio najveći broj mrtvačkih povorki prema istanbulskim grobljima. [76 p100] Dok je dovodio u vezu svoje procene o broju žrtava od epidemije, i činioce koji su uticali na njegov proračun, u nameri da dodatno potkrepi svoju tezu o ukupnom smrtnom ishodu epidemije kuge koja je tokom 1751. Pogodila Istanbul, Porter je došao do zaključka da Istanbul nije bio preterano gusto naseljen u odnosu na svoju veličinu. Porter je posebno apostrofirao činjenicu da niko nije smeo da prenoći u gradu bez dozvole Porte, koja se inače teško izdavala. [76 p100-101] Time je neposredno ukazao da fluktuacija broja stanovnika grada nije bila značajna, i bio je strogo ograničen prijem novih stanovnika.

U beleškama evropskih putnika ima podataka da je u danima kad je kuga bila na vrhuncu na Jedrenskoj kapiji ležalo izloženo i po 1.000 leševa dnevno. Međutim, Porter je iz razgovora sa reis-efendijom saznao da osmanske vlasti nikada nisu prebrojale tela mrtvih, niti je postojao njihov popis, ili neka slična evidencija. Reis-efendija je tom prilikom preneo Porteru da zastradale od kuge u vremenu kad je kuga

51 Zapovednici janičarskih oda.

52 *Edirnekapi*– kapija na utvrđenom delu Istanbula u predgrađu Fatih (Osvajač), odakle je vodio glavni trgovački put prema Edirnu (Jedrenu). Od značaja je činjenica da je tokom cele osmanske epohe u ovom delu istanbula živio određeni procenat pravoslavnog (grčkog) stanovništva.

bila na vrhuncu nisu čitali Kuran kod Jedrenske kapije, nego je naređeno da se sure iz Kurana za duše pokojnika čitaju u lokalnim džamijama. [76 p103]

Izveštaji putnika, koji su se u to vreme zatekli u Osmanskom carstvu, svedoče o velikom pomoru koji je pogodio Istanbul. Šveđanin Hselkvist koji je krajem avgusta boravio u Izmiru naveo je da je tokom tri meseca (jun, jul i avgust) dnevno od kuge u Istanbulu umiralo 10.000 do 12.000 ljudi. Njega je upravo kuga naterala da odustane od posete Istanbulu, koji je u to vreme bio izložen i prirodnim nepogodama (zemljotresu) i požarima, dok su stanovnici bili spremni na pobunu. [77 p442-443] Prema izvorima nastalim krajem XIX veka od kuge je u Istanbulu tokom 1751. stradalo 200.000 ljudi. [78 p242]

Nova zapažanja Mordeka Makenzija o kugi u Istanbulu: ciklus 1761–1762. godine

Izveštaji ovog britanskog doktora o novoj epidemiji kuge u Istanbulu tokom 1761–1762. odlikuju se stručnijim opservacijama toka bolesti. Smatrao je da nakon niza godina provedenih u Osmanskom carstvu može iscrpno ispitati karakter epidemije: kako se kuga ispoljavala na telu, o različitim pojavnim oblicima, trajanju napada i konačnom ishodu, koji nije obavezno bio smrtan. Prethodno napominjući koji su sve veliki umovi pre njega pisali o kugi, naveo je da se neće pozivati na njihove radove kako bi se članovi Kraljevskog društva uverili u drugačije mišljenje, koje je on nastekao o kugi u odnosu na te autore. Time je nastojao da ukaže da su nastupile izvesne promene u manifestaciji bolesti. Promene su nametnule i drugačije poglede na bolest i njen tretman. [59 p102]

Kuga se na različite načine manifestovala u različitim zemljama, ali se i u istoj sredini mogla manifestovati u toku godina na različite načine. Smatrao je da je kvalitet vazduha osnovni uzrok koji je uticao na promene. Groznica bi u istom podneblju jedne godine bila veoma smrtonosna, a u nekome drugom vremenu manje opasna. Isti je slučaj bio s malim boginjama i kugom. Klimatskim varijacijama objašnjavao je da je kuga jedne godine poprimala razmere epidemije, a u toku neke druge, u istom području, odnosila daleko mali broj žrtava.

Posebno se osvrnuo na koncepciju *animal economy*,⁵³ kako je naveo, na koju su pojedini njegovi prethodnici ukazali, ali niko nije uspeo da dokaže i njenu povezanost s kugom. Ukoliko bi se primenila na slučaj kuge, *Animal economy* bi podrazumevala da osoba odmah ili u toku istog dana premine nakon infekcije. [59 p103] Naveo je i slučajeve kad su inficirane osobe nastavljale da se kreću i obavljaju sve

53 U originalu *animal oeconomy*. Tokom XVIII veka u medicinskim traktatima izraz *économie animale* bio je u širokoj primeni. Njegovo pravo značenje teško je utvrditi. Smatra se da on predstavlja deo vitalističke koncepcije medicine, koja se širila sa francuskim enciklopedistima, koji su prvi skovali ovaj izraz. Po vitalističkoj koncepciji ljudsko telo sastojalo se od materije i duše, dok se *animal economy* odnosi na čoveče telesno. Prema Teofilu de Bordu (*Théophile de Bordeu*, 1722–1776) svaki organ u ljudskom telu posedovao je svoj vlastiti senzibilitet (sklop osećajnosti) i time imao svoj „poseban život“. Život jednog ljudskog organizma predstavljao je zbir svih ovih života koji se naziva *Animal economy*. Izraz „ekonomija“ ovde zapravo označava skup pojedinačnih entiteta.

uobičajene poslove. Prema koncepciji *animal economy* zaraženi vazduh⁵⁴ morao bi izvesno vreme da se meša s krvlju inficiranog pre nego što izazove groznicu, a potom da dovede do obustavljanja cirkulacije, usled čega je nastupala smrt. [59 p103]

Negirajući bilo kakavu vezu vitalističke koncepcije *animal economy* s kugom, doktor Makenzi je dopuštao da osoba bude zaražena ovom bolešću i nekoliko puta tokom života. To stanovište bilo je u medicinskim krugovima već poznato, sudeći po navodima Patrika Rasla koji je pojavu razmatrao na primeru Alepa. [56 p183] Posebno je istakao primer izvesnog Grkakojije vodio razgovor stajavši pod prozorom kuće glavnog konjušara britanskog ambasadora, izvesim Najtkinom. Pomenuti Grk je sat vremena kasnije preminuo u vinogradima Bujuk-dere, na povratku kući.⁵⁵Iako je njegova smrt za pojedine bila iznenađenje, doktor Makenzi je naveo daje mnogima bilo poznato da je već danima bio zaražen kugom. [59 p103] Dokazujući mogućnost re-inficiranja kugom, naveo je nekoliko sličnih primera, koji su mu ranije bili poznati. Sveštenik koji je u grčkom hospiciju u Izmiru proveo gotovo 50 godina, čak 12 puta bio je zaražen kugom, da bi na kraju od nje 1736. i umro. Izvesni Brosar zarazio se kugom 1745. Na povratku iz Francuske, dok su on i njegova porodica preminuli tek 1762. Opat koji se starao o franačkom hospiciju u Peri uveravao ga je da je tokom boravka u Istanbulu i Izmiru od kuge bio zaražen četiri puta. [75 p72, 59 p103] Mordeku Makenziju je posebno bio zanimljiv slučaj izvesne mlade žene koja je u septembru 1762. Obolela od kuge, kod koje su simptomi bolesti bili izraženi u njenoj najpatogenijoj formi; nakon jake groznice dobila je bubone i karbunkule po telu. Ova žena ponovo je inficirana kugom 11. aprila 1763, kad epidemija nije registrovana u Istanbulu, da bi nekoliko dana potom preminula. U njenom slučaju primetio je još jednu osobenost. Ona je, naime, zbog slabog imovnog stanja živela u maloj kući, u lošim higijenskim uslovima, čime je objasnio njenu novu infekciju kugom, koja je bila kobna. [59 p104]

Na osnovu pomnih promatranja Mordek Makenzi bio je odlučan u stavu da ništa u vazduhu, niti u hrani koju su koristili stanovnici Istabnula, nije izazivalo kugu, i da se kuga prenosila iz drugih zaraženih oblasti, a najubojitiji efekat imala je u periodu od početka jula do kraja septembra, kad se pretežna ishrana sastojala od bobičastog povrća, krastavaca, dinja, dunja i grožđa. [59 p106] U kućama koje su bile zaražene, a nakon povlačenja zaraze nisu bile dobro očišćene, opstajali su "otrovni molekuli",⁵⁶koji su se potom uvlačili u vunu, kožu, kosu. Time su "otrovni molekuli" uspevali da prežive tokom hladnih meseci, da bi se tokom aprila i maja ponovo aktivirali. Ali zaraza koja se širila tim putem nikad nije bila u toj meri smrtonosna kao ona koja bi stizala sa strane. [59 p106]

Nije delio mišljenje rasprostranjeno među Grcima da kugu ubija vrućina. U tome je prepoznao učenje Prospera Alpina, koji je za kugu u Kairu smatrao da je

54 Koristi izraz *noxioseffluvia*.

55 *Büyük-dere*– u to vreme selo u neposrednoj blizini Istanbula, danas njegov integralni deo.

56 Koristi izraz *venomousmolekulæ*.

jenjavala tokom juna i jula, kad je jak severni vetar uticao na pad prosečne temperature vazduha u gradu. Brodovi koji bi tokom aprila i maja utovarili robu u Kairu i zaplovili prema Istanbulu, prenosili su i zarazu. Tada bi se kuga prvo pojavila među jermenskim, jevrejskim i grčkim trgovcima. Na isti način kuga se prema mišljenju ovog britanskog doktora prenosila i u Izmir. [59 p106] Muslimani u tim gradovima poslednji su bili inficirani kugom, ali su trpeli najviše, zbog njihovog odnosa prema bolesti, a verovatno i zbog većeg broja članova njihovih porodica, možda i zbog siromaštva. [59 p107]

Analizirajući talas kuge u Istanbulu 1761–1762, Maknezi je bio u prilici da podrobnije ispita njen uzrok. Izvor zaraze koja je od 1748. redovno pogadala Istanbul prepoznao je u pomoru stoke koji je vladao tokom maja 1745. Početkom juna navedene godine razleteli su se rojevi leptira, jer je gusenica bilo svuda, prenoseći time zarazu i na ljude. Posmatrajući veliku vrućinu koja je vladala tokom 1753. i 1758. ukazao je britanskom ambasadoru Džejmsu Porteru da će tokom tih leta ponovo biti kuge, i to se na kraju ispostavilo kao tačno. Posebno je kuga bila žestoka tokom avgusta i septembra 1758. [59 p103] Primetio je i izvesni kontinuitet u trajanju epidemije, uz njeno popuštanje i ponovno aktiviranje. Negovi izveštaji pre svega su bili namenjeni mobilisanju javnosti u Velikoj Britaniji, posebno onih krugova koji su održavali kontakte sa Osmanskim carstvom, da uzimajući u obzir posedice počnu ozbiljnije da rade na prevenciji. Tokom narednih nekoliko decenija upravo je britanska vlada bila inicijator u navođenju Porte da zvanično prihvati karantin.

Do 1763. utvrdio je da su epidemije kuge učestale nakon njegovog dolaska na Levant, kad kuge nije bilo u Alepu i Tripoliju u Siriji, dok je u Izmiru bila retka pojava. Sredinom XVIII veka kuga je postala česta u Alepu, a u Izmiru epidemija odnosila žrtve i tokom zime i tokom leta. [59 p104] Ponovio je ranije izneti stav da je kuga zaraza koja se prenosi neposrednim dodiranjem, posredstvom otrovnih isparenja, miazma i pare koja se širila iz tela zaražene osobe.⁵⁷ Inficirana osoba je u toku nekoliko narednih dana dobijala groznicu, koja je bila prvi simptom kuge. [59 p104-105]

U naučnim krugovima tada je postojalo i mišljenje da se kuga mogla prenositi i posredstvom vazduha, i time se tumačila njena pojava u određenim oblastima. Međutim, Makenzi je smatrao da razlike u kvalitetu vazduha doprinose njenom intenzitetu i trajanju, a da se vazduhom mogla prenositi samo u zatvorenim prostorijama. Vazduh na otvorenom nije bio opasan. Kad bi posećivao pacijente bez straha je boravio u njihovim kućama, ali pod uslovom da je bolesnici borave samo u jednoj prostoriji, dok se ostale stalno provetravaju. [59 p105]

57 Ovo stanovište izgleda da je zadržalo značaj u naučnim krugovima decenijama kasnije. Slične navode mogu se naći i u delu doktora Brajera napisanog početkom XIX veka, za koje je sam naveo da ih je preuzeo od doktora Parizea; Etjen Parize (*Étienne Pariset*, 1770–1847) bio je istaknuti francuski lekar i osnivač Društva za zaštitu životinja. [79 p158]

„Kužna” (pestilentna) groznica

U svojim opservacijama posebnu pažnju Mordek Makenzi posvetio je vrsti groznice, koju je nazvao pestilentnom groznicom, a za njega je bila slična kugi. Ovakve “derivate” kuge koji su se javljali tokom ranomoderne epohe, medicina još uvek nije u dovoljnoj meri definisala, niti objasnila. Veliki broj putnika i diplomata koji su u periodu od XVI do kraja XVIII veka boravili u Osmanskom carstvu, u opisima kuge redovno pominju i pojavu “kužne” groznice. Ambasador Engleske na Porti Henijedž Finč, III erl od Vinčelsija (*Heneage Finch, III Earl of Winchilsea, 1660–1667*) opisao je kugu koja je tokom leta 1661. U velikom broju odnosila stanovnike Istanbula. Do sredine septembra epidemija je izgubila ubojitost i pretvorila se u kužnu, “zloćudnu” groznicu. Od ove groznice, po njegovom navodu, umirala je trećina od broja žrtava koje je kuga odnosila na svojim vrhuncima. Do novembra 1661. ona je potpuno nestala. [42 p56] I drugi izvori evropske provenijencije otkrivaju da se kužna groznica javljala kao propratna pojava epidemija kuge koje su kasnije pogađale Istanbul. Egmont Johan von Egidijus naveo je na primeru Izmira, da je groznica tek malo manje opasna od kuge. [80 p77]

Za groznicu ove vrste doktor Makenzi koristio je isključivo termin “pestilentna groznica”. Prema njegovim opservacijama kod inficirane osobe pestilentna groznica se prvo manifestovala osećanjem hladnoće i drhtavicom. To se događalo i tokom izrazito toplih meseci, u julu ili avgustu. Osoba bi pokazivala želju za utopljanjem, i počela da oseća gađenje i mučninu. Zatim bi krenula da povraća zelenu tekućinu, sa osećajem pritiska u grudnom košu i stomaku. U pojedinim slučajevima u ovom stanju mogao se javiti i suvi kašalj, i povremeni napadi groznice, u početku umereni, da bi se tokom noći pojačali. [59 p105] U opisanom stanju oboleli bi proveo nekoliko dana, sve dok „otrovna materija“ ne bi počela da se izdvaja iz njegove krvi, da bi potom nastupio kritičan trenutak pojavom bubona, karbunkla, mrlja i sitnih čireva po telu. Sve navedene simptome nije trebalo tražiti u istoj osobi. Kako je naveo, pojedine obolele osobe u prethodno opisanom stanju imale su žestoku groznicu, ponekad praćenu bunišom i besnišom. [59 p105] Drugi oboleli odavali su izgled odsutne osobe, pospane. Od svih navedenih simptoma, osoba sa simptomima bunila i besnila retko je živela duže od osoba kod kojih se bolest manifestovala osećanjem otupljenosti i letargije. Međutim, ukoliko bi pacijent u bunilu uspeo da poživi dovoljno dugo, ishod je mogao na kraju biti pozitivan. [59 p106]

Pojedini lekari su preporučivali puštanje krvi, poput Leonardusa.⁵⁸ U Osmanskom carstvu ova metoda se nije primenjivala. Doktor Makenzi je smatrao da bi puštanje krvi moglo pomoći u početnom stadijumu infekcije, kad bi pacijent pokazao prve simptome bolesti, posebno ukoliko bi groznicu pratila visoka temperatura. [59 p107] Povraćanje je, kako je smatrao, moglo da spreči povratak „otrovne

58 Konstatacija se odnosi na Leonardusa Agostija (*Leonardus Agosti*), poznatog fizika iz XVI veka koji je objavio traktat o kugi *Repertorium de peste* lib. III. Videti [32 p1]

materije⁵⁹ koja je izazivala bolest u krvi, a to se dešavalo često, nakon čega bi inficirana osoba za kratko vreme preminula. Pestilentna groznica mogla je u više navrata da popusti da bi se potom opet aktivirala. Makenzi je smatrao da upotreba korena⁶⁰ biljke poznate kao *ipecacuanha*⁶¹ može biti od velike pomoći. Naveo je slučaj poslužitelja ambasadora Francuske koji je njenom upotrebom jedini preživeo 1752. epidemiju u mestu Bujuk-dere. [59 p107]

Osmanske metode lečenja kuge: stav prema lečenju u vakufskim bolnicama

Švedanin Fredrik Haselkvist (*Fredrik Hasselqvist*, 1722–1752)⁶² je pod lekari- ma u Osmanskom carstvu smatrao isključivo Grke poreklom sa nekog od ostrva u Arhipelagu, najčešće sa ostrva Hiosa, koji su studirali medicinu u Padovi. [77 p20] Džejms Porter primetio je da je među mnogim praktikantima koji su u Istanbulu lečili ljude, bilo tek nekoliko Grka koji su studirali u Padovi. Suprotno tome, veliki deo praktikanata bio je potpuno neupućen u principe „ovog zanata“. Nisu posedovali drugu diplomu osim potvrde hekim-baše da se mogu baviti lečenjem ljudi, i za to dobijali malu platu. [81, p 188] Pod ovim praktikantima Porter je pre svega podrazumevao „lekare“ u vakufskim bolnicama, koji su vodili brigu o istanbulskim muslimanima.

Česte epidemije kuge i visoke stope smrtnosti bile su posledice opštih higijenskih uslova, niske stručne spreme medicinskog osoblja i, naročito, nespremnosti lekara u Istanbulu da prihvate novine u tretmanu ove bolesti, koje su nudili evropski savremenici. Sam doktor Makenzi u više navrata nije propustio da kritikuje nestručnost osmanskih lekara (uključujući i Grke). Njegove stavove dele i drugi savremeni izvori. Džejms Porter opisao je nekoliko primera iz svakodnevice i prakse. Posebno je na njega ostavila patnja jednog Turčina koji je imao sina jedinca obolelog od kuge. Lekar ga je prvo tešio, da se iskreno nada, da je dečak oboleo od manje zloćudnog oblika. Otac je od lekara ipak zahtevao da preduzme lečenje njegovog sina. [81 p188-189] Lekar je bio uplašen njegovim insistiranjem, i na kraju predložio ocu da pronade „lek“ poznat kao *bezoar*.⁶³ Lekar je na kraju pronašao lek za 10 šilinga, a potom ga

59 Koristi termin „morbificmatters“.

60 Koristireč *bark* koji u engleskom pored ostalih ima i značenje *kore*, *zadebljalog pokrivača*. Smatramo, da se u ovom slučaju reč *bark* odnosi na koren biljke *ipecacuanha*.

61 *Carapichea ipecacuanha*. Tropski južnoamerički grm iz porodice *Rubiaceae*, koji raste do 40 cm. Useva u vlažnim brazilskim šumama. U jugoistočnoj Aziji uzgaja se kao lekovita biljka. Njeno koren razdeljenje u čvoraste kolutiće (*Radix Ipecacuanhae*) i sadrži skrobialkaloide (emetin, cefalein, psihotrin, emetamin), saponin i dr. Upotrebljavao se prilikom lečenja amebne dizenterije.

62 Švedski prirodnjak i pasionirani putnik koji je tokom putovanja obišao i Levant, ostavivši značajno svedočanstvo u vidu navedenog putopisa.

63 Porter koristi izraz *Bezoar stones* – s medicinskog aspekta pod ovim terminom podrazumevala se masa koja se tokom vremena formirala u crevnom kanalu životinja, a povremeno i kod ljudi. U pojedinim društvima tokom ranomodernе epohe smatrala se lekom s magičnim svojstvima. Pretpostavlja se da reč „*bezoar*“ vodi poreklo od persijske reči *padzahr*, u značenju protivotrov što možda ukazuje i na poreklo ove metode lečenja.

preprodao nesrećnom čoveku sa 25 funti. Dečak je srećom preživeo, a lekar se hvalio svojim uspehom. [81 p190]

Frančesko Foskari je za osmanske lekare primetio da su odbijali da koriste lekove koje su koristile druge nacije, a inače su s teškoćom prihvatili inovacije. [51 p107-108] Fredrika Haselkvista je izvesni lekar u Izmiru uveravao da on niti njegove kolege ne znaju ništa o kugi, zbog čega su se držali podalje od obolelih. [77 p380] Kako je primetio nijedan drugi lek obolelima doktori nisu mogli da prepišu osim izolacije, odnosno karantina. Usled kontakta sa obolelom osobom, doktor je dolazio u opasnost da i sam bude primoran da 40 dana bude zatvoren u karantinu. [77 p381]

U pogledu preventive od kuge, koja se primenjivala u vakufskim bolnicama, ona se zasnivala na odvajanju zdravih od bolesnih, koji su najčešće izolovani od inficiranih osoba na duže vreme. Pojedini su smatrali da vatra sprečava infekciju kugom, kao i provetranje vazduha. Ovo shvatanje izvedeno je iz činjenice da su kuvari, koji su najveći deo radnog vremena provodili uz vatru u manjem broju slučajeva bili su inficirani kugom. Suprotno tome, doktor Makenzi je smatrao da vatra pojačava dejstvo "otrovnog vazduha", da topao vazduh otvara pore i pojačava groznicu, i podstiče dalji razvoj epidemije. Najbolja preventivna mera koju su koristili u vakufskim bolnicama po ovom britanskom doktoru bila je umerenost u jelu i piću i ishrana lakim jelima koja su sposobna da proizvedu "zdraviju krv". [59 p108]

Kad bi se za neku osobu posumnjalo da je inficirana, u vakufskim bolnicama⁶⁴ su im davali da popiju rakiju u koju su dodavali dram⁶⁵ venecijanske melase.⁶⁶ Zatim bi se osoba dobro utoplila da bi se preznojila. Tokom prva tri dana bolesnik nije ništa jeo, osim rezanaca⁶⁷ skuvanih u vodi, dok je za piće dobijao malu količinu soka od limuna. Četvrtog dana bolesniku su davali da jede pirinač kuvan u vodi. Ovakav režim ishrane praktikovan je narednih 15 do 20 dana nakon čega bi bolesniku bilo dozvoljeno da pojede laku pileću čorbu, poznatu pod imenom *brodo longo*, dok je topla voda bila jedina tečnost koju je u tom periodu smeo da unosi u organizam. [59 p107]

Prva posledica zaraze na telu obolelih bila je pojava bubona i parotida. Njih su u osmanskim bolnicama lečili oblogama od mešavine brašna,⁶⁸ sleza⁶⁹ i masti, da bi ubrzali njihovo sazrevanje. Kad bi izrasline počele da pucaju, mazali su ih lekovitim

64 Pominje ih isključivo kao hospicije, ali se iz njegovih navoda zaključuje da je pod njima podrazumevao bolnice osnovane pri vakufima.

65 Ili drama, mera za težinu.

66 Koristi izraz *treacle* koje ima značenje melase ili sirupa. Melasa zapravo označava sirup od ukuvanog šećera. Ova informacija ujedno ukazuje na mesto šećera u osmanskom načinu tretiranja ove infekcije.

67 Koristi italijansku reč *vermicelli* kojaidanasimaisto značenje. Verovatno su određene vrste rezanaca od brašna, koje je igralo značajnu ulogu u osmanskoj primenjenoj medicini, oni koristili u lečenju osoba obolelih od kuge.

68 Makenzi korist izraz *cataplasms*, koji u današnjem engleskom ima značenje *poultice*, odnosno obloga od mekinja (brašna).

69 U originalu *mallows* u prevodu bilo koja biljka iz porodice Malva, odnosno crnislez, koji je i danas u upotrebi i u domaćoj (kućnoj) medicini.

mašču. [59, p 107]⁷⁰ Karbunkule po telu zaraženog mazali su kajmakom i šećerom. Obolelom su davali da pije rastvor *terpentina sa Hiosa*,⁷¹ u koji bi dodali žumance iz jajeta. U analizi tretmana obolelih od kuge u Alepu Patrik Rasl zabeležio je metode koje se nisu mnogo razlikovale od onih koje su primenjivane u istanbulskim bolnicama. Prema ovom savremeniku lečenje obolelih od kuge bilo je vrlo jednostavno. Na bubone su u Alepu stavljali obloge (navodi ih kao *poultice*) napravljene od mešavine hleba i mleka. Oblaganje bi nastavljali sve dok tumor (pod kojim podrazumeva bubone i ostale izrasline na telu koje su se javljale sa kugom) ne bi sazreo. Međutim, nestrpljenje obolelog, koje se manifestovalo željom za brzim ozdravljenjem, primoravalo bi "lekare" da promene metode lečenja. U takvim okolnostima pribegavali su promeni terapije. Ponekad su u smesu za obloge dodavali šafran, i mešavinu lanenog semena i *piskavca*,⁷² da bi sprečili napredovanje bolesti ako bi se prethodni medikamenti pokazali neuspešnim. [56 p166]

Prema Raslu domaće stanovništvo u Alepu koristilo je različite vrste mešavina (koristi reč *cataplasms*) i obloga (*plasters*) u lečenju obolelih od kuge. Posebno je isticao lek od brašna, mekinja, žumanca jajeta i ulja, koji bi svi zajedno bili izgnječeni i potom naneti na bubone. Rasl je zabeležio i da su u istu svrhu koristili uprženi sveži luk. Izgleda da je neke od navedenih metoda odlučio i da lično isproba, jer dalje navodi da je naručio da mu se napravi složeniji kataplazm od biljaka koje omekšavaju (*emolient*)⁷³ i korena belog sleza,⁷⁴ ali nije nije primetio nikakvo pobošljanje njihovim korišćenjem u odnosu na jednostavnu smesu napravljenu od hleba i mleka. [56 p166]

Međutim, u poodmakloj fazi bolesti, kad su buboni bili veliki, određene obloge nisu se mogle koristiti jer su obolelom ograničavale kretanje. U takvim slučajevima Partrik Rasl je zabeležio da su korišćene velike količine, kako je naveo, *emplastrum gummosum*, *Phar. Edin.* Ovaj njegov navod otkriva uticaj medicinske škole po kojoj je obavljao lekarsku praksu. Navedena skraćunica zapravo je označavala onovremene medicinske termine: "*Edin. emplastrum gummosum, lond. plaster of gum of assafoetida*", ukazujući da se navedeni termin odnosio na skraćenicu koja se primenjivala u Edinburškoj medicinskoj školi, sa određenim ekvivalentom u Londonskoj. U oba

70 Koristi izraz *basilicon ointment* čest naziv u medicini praktikovanoj tokom ranomodernog doba podrazumevao je širok spektar lekovitih masti koje su nanošene na rane. Uglavnom su spravljani od masti ili ulja, smole ili voska; Mackenzie, *Of the Plague at Constantinople*. By Mordach Mackenzie, M. D. Dated Constantinople, St. George's Day 1763., 107.

71 Koristi izraz *Chioturpentine*. Terpentini predstavlja tečnost sa jakim mirisom, koja lako sagoreva. Koristi se i kao sredstvo za uklanjanje boja sa slikarskih četkica.

72 Patrik Rasl ovu biljku naveo je kao *foenugreec*, od latinskog *phaenum Graecum*, u bukvalnom prevodu grčko seno, jer su stari Grci ovu biljku tako nazvali zbog specifičnog aromatičnog mirisa. Biljka pripada porodici *Fabaceae*, koja uspeva širom sveta. Njeno seme i danas se koristi u medicinske svrhe, posebno za lečenje dijabetesa, jačanju imuniteta, u slučaju povišenog holesterola, ili kod dojilja za povećanje količine mleka.

73 Verovatno je pod ovim podrazumevao bilje koje je bilo u upotrebi u medicinske svrhe radi omekšavanja kože, kako bi buboni sami što pre počeli da pucaju. Međutim, nije naveo pojedinačno nijednu od tih biljaka.

74 U originalnom tekstu *althea*, što je latinsko ime ove biljke.

slučaja radilo se o oblozi od smole dobijenoj od anisa,⁷⁵ u koju je dodavano maslinovo ulje i velika količina voska, a to je i oblozi davalo određenu čvrstoću. [59 p166]

Dok je Mordek Makenzi naveo da su u istanbulskim bolnicama karbunkule lečili mešavinom šećera i kajmaka, Rasl je po tom pitanju mnogo određeniji. Najveći broj karbunkula koje je imao prilike da uoči na obolelima u vakufskim bolnicama Alepa zarastao je bez primene ikakve hiruške metode. Za lečenje karbunkula su koristili balzam od terpentinskog rastvora sumpora.⁷⁶ Navedena smesa nanošena je direktno na karbunkule, preko koje je stavljana obična obloga. [59 p174] S tim tretmanom se nastavljalo sve dok karbunkul ne bi sazreo. Na one delove tela gde se ova smesa nije smela koristiti, karbunkule su mazali isključivo palminim uljem. [59 p174] U toj fazi upotreba bilo kakvih lekovitih obloga izbegavana je dok upala ne bi prestala, ili vidno oslabila. Lokalni stanovnici u Alepu su karbunkule lečili uljem u koje bi ulupali žumance, i tu smesu razmazali na list biljke koji su potom stavljali na telo obolelog. [59 p174]

U vakufskim bolnicama Istanbula držali su se tradicionalnih metoda lečenja, vrlo zastarelih u odnosu na one koje su primenjivane u Evropi. Zbog toga su odbili pomoć Džejsma Portera, koji im je jednom prilikom ponudio "prah dr Džejsma". [59 p108] O tom leku doktor Makenzi u svojim izveštajima ne navodi nikakve podatke. Verovatno je bilo praškova koje su koristili Evropljani u Istanbulu, kao jedno od sredstava prevencije, ili kao lek protiv kuge. Fredrik Haselkvist zabeležio je da je grof Bonval tokom boravka u Osmanskom carstvu otkrio lek protiv kuge, koji je imao zadivljujuć efekat. Njegovom upotrebom od sto obolelih umiralo je tek desetoro. Haselkvistu je bilo poznato da je u to vreme, sredinom XVIII veka, u Istanbulu živeo izvesnifrancuski hirurk koji je znao kako da pripremi taj lek. [77 p381] Izgleda da je izvesno vreme "prah dr Džejsma" bio popularan u određenim krugovima u Istanbulu. Krajem XVIII veka Vilijam Itn zabeležio je da je "prah dr Džejsma" izvesni Matra, agent Maroka na Porti, dao nekoj jermenskoj porodici (oko 1778), od čega su se oboleli iz te porodice oporavili od kuge. [82 p258]

Doktor Makenzi je smatrao da bi za preventivu od kuge trebalo koristiti sredstva protiv upala.⁷⁷ Posebno je preporučivao upotrebu kamfora.⁷⁸ Kako je sam primetio, u vakufskim bolnicama u Istanbulu odbijali su sve njegove predloge i bilo ih je nemoguće privoleti da promene mišljenje. [59 p108]

75 Assafoetida je engleski naziv za biljku *Ferula assafoetida*, također poznatij i kao asafetida, ili kao hing, ingu i gigantski anis. Biljka je poreklom je iz Persije. Biljka se danas koristi i kao začim, ali i kao vrsta laksativa.

76 Rasl koristi izraz *teribinthinate balsam of sulphur*. Izraz *teribinthinate* potiče od latinskog *terebinthina*, *terebinthinae*, a posebno je bio popularan u medicinskim spisima nastalim u periodu od XVI do kraja XVIII veka. On je označavao terpentim, isparljivo oštro ulje destilirano iz terpentina dobijenog od gume ili borovog drveta.

77 Navodi ih kao *alexii pharmics* i *antiseptics*.

78 Moguće određena vrsta eteričnog ulja koja se dobijala od kamforovog drveta (*Cinnamomum camphora*). Danas se koristi uglavnom kao lek kod reumatskih oboljenja, neuralgije i mijalgije.

DRUGI DEO:
KUGA U ISTANBULU 1778. GODINE

Autorstvo traktata „Kuga u Istanbulu 1778. Opažanja u vezi sa istom i razmišljanja autora”

Najznačajniji izvor o novoj epidemiji koja je 1778. pogodila Istanbul, objavljen je godinu dana kasnije pod naslovom “*Kuga u Istanbulu 1778. Opažanja u vezi sa istom i razmišljanja autora*”.⁷⁹ U pojedinim spisima koji su kompilacije štampane literature o kugi ili o dometima tadašnje medicine, kao autor navedenog traktata pominje se izvesni Iverdand (Yverdun). Međutim, Iverdand nije mogao biti autor traktata o kugi, jer se pouzdano zna da je u pitanju izdavač (štamparija). Štamparija je došla po mestu gde je osnovana – Iverdon-le-ban (Yverdon-les-Bains) u švajcarskom kantonu Vo (Vaud) na obali jezera Nojšatel, 1617. kao štamparija Iverdanda. Tokom druge polovine XVIII veka zahvaljujući njoj grad je postao značajno središte intelektualnog života. [84 p9] Štamparija je radila je do 1835, [84 p11] a 1768. godine dobila je i svog prvog cenzora. [84 p360]

Kasniji kompilatori, dobro obavešteni o izdavačima prethodne epohe, poput Anđela Farinija, spis su navodili bez pomena imena autora. [32 p93] Autorstvo se ipak može dokazati. Pisac pomenutog traktata bio je neumorni putnik, pasionirani istraživač starina, numizmatičar i jedan od preteča moderne arheologije firentinski opat Domeniko Sestini (Domenico Sestini, 1750–1832).⁸⁰ Na tpućuje nekoliko činjenica. Izveštaj o jednome od njegovih mnogobrojnih putovanja pod naslovom *Putovanje iz Istanbula u Basru opata Domenika Sestinija etrurskog akademika*⁸¹ objavio je 1786. upravo izdavač Yverdun. [85] Navedena činjenica nesumnjivo upućuje na povezanost Sestinija sa izdavačem, koji je nekoliko godina ranije objavio i njegov traktat o kugi. Drugo delo opata Sestinija objavljeno je u Rimu 1794. pod naslovom „*Putovanje iz Istanbula u Bukurešt tokom 1779. godine (Viaggio da Costantinopoli a Bukuresti fatto l'anno 1779)*“. [86] Upravo ovaj njegov spis otkriva da je Sestini tokom 1779, negde u vreme nastanka traktata o kugi, boravio u Istanbulu. Tu činjenicu potvrđuje i pismo Domenika Sestinija od 12. aprila 1778, napisano po njegovom dolasku u Istanbul. Ovo pismo objavljeno je u kompendijumu njegovih pisama adresi-

79 U originalu: *Della Peste di Costantinopoli del MDCCLXXVIII. Osservazioni sulla medesima e riflessioni dell'Autore*. [83]

80 On je tokom svojih brojnih putovanja stigao da poseti Siciliju, Osmansko carstvo, uključujući i njegove istočne provincije (Basru), zatim delove Balkana i Ugarske. O svojim putovanjima ostavio je značajna svedočanstva koja se ne odnose samo na raritete i arheološke ostatke iz navedenih oblasti, što je prevashodno zaokupljivalo njegovu pažnju, već i o ekonomskim i socijalnim prilikama u ovim oblastima. Jedno vreme živeo je u Nemačkoj, gde se pored ostalog bavio numizmatikom. Pri kraju života bio je izabran za profesora Univerziteta u Pizi.

81 U originalnu: *Viaggio da Costantinopoli a Bassora fatto dall'abate Domenico Sestini accademico etrusco*.

ranih na niz uglednih savremenika. U tom pismu on je naveo da je Istanbul pogođen kugom. [87 p43, 65]

Obrazovanje Domenika Sestinja bilo je u osnovi različito od onoga koje je stekao doktor Mordek Makenzi. To objašnjava i različiti pristup dvojice autora kugi, njenom lečenju i simptomima. Kako je u uvodu dela „*Kugau Istanbulu 1778.*“ Sestini naveo, namera mu je bila da napiše istoriju kuge kao očevidac. [87 p3] Shodno svojim interesovanjima bio je zaokupljen društvenim aspektom kuge, reagovanjem okruženja i shvatanjima koja su pratila bolest. Međutim, podaci koji bi ukazali na posebne devijacije epidemije ostali su oskudni. On je pisao ciljano kako bi Evropljane svoga vremena upoznao sa ovom epidemijom i društvom u Istanbulu, kad je kuga već bila prošlost u pojedinim evropskim državama, ali je nastojao da upozna javnost o svim opasnostima i potrebi za prevencijom.

Iz navedenih razloga traktat „*Kuga u Istanbulu 1778.*“ može se svrstati među prve štampane izvore o kugi u najmnogoljudnijem osmanskome gradu.⁸² Spis je ipak nepotpun u tom smislu da oskudeva u medicinskim opservacijama koje bi ponudile preciznije uvide u izgled i tok bolesti. Odgovarajuća dopuna Sestinijevom spisu bio bi deo iz višetomne studije Ignacijusa Muradžea d'Osona (*Ignatius Mouradgea d'Ohsson*, 1740–1807).⁸³ U njegovom najpoznatijem radu obima VII tomova, *Generalni prikaz Osmanskog carstva*, u tomu IV štampano je i poglavlje *O čistoći (Dela-propreté)*. [88 p390] Tu D'Oson u svojstvu savremenika iznosi značajne podatke o epidemiji i njenom tretmanu. Više je od Sestinja bio vezan za osmansko podneblje, i bolje je poznao osmansko društvo. Navedeni IV tom nastao je nekoliko godina nakon epidemije iz 1778. godine. Rešenost d'Osona da pod navedenim naslovom objavi svoje impresije o kugi obrazlagao je činjenicom da su muslimani veliku pažnju poklanjali održavanju čistoće tela, zbog čega su se stalno kupali i prali, dok su ih Evropljani optuživali da upravo njihova nehigijena predstavljala osnovni uzrok širenja kuge. [88 p382]

Značajne podatke, iz perspektive putnika koji je prvenstveno bio zainteresovan za prilike u Grčkoj, izneo je Francuz Šarl Nikolas Sižizber Sonini de Manoncor (*Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Manoncourt*, 1751–1812) u delu *Putovanje u Grčku i Tursku po naredbi Luja XVI i sa dozvolom osmanskog dvora*⁸⁴ U odnosu na prethodnu dvojicu autora, opservacije Soninija o kugi donose malo pojedinosti, dok je isključivo bio zaokupljen njenim uticajem na osmansko društvo. [89, p339-346]

82 Izuzetak je predstavljao nekoliko godina ranije objavljeni traktati o kugi u Izmiru tokom 1784.

83 Po poreklu predstavljao je izdanak osmanskog podneblja. Diplomatska služba, u koju je rano stupio, omogućila društveni uspon. Rođen je u Peri u Istanbulu 1740. Kao *Ignatius Muradcan Tosunyan* u jermenskoj katoličkoj porodici. Njegov otac bio je dragoman švedske ambasade u Istanbulu, zahvaljujući čemu je i on ušao u službu ove ambasade. Njegovo najznačajnije delo je *Tableau Général de l'Empire Othoman* štampano u Parizu u periodu od 1788. do 1824. godine.

84 U originalu: *Voyage en Grèce et en Turquie, fait par Ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la Cour Ottomane*. Francuski prirodnjak, pisac većeg broja dela iz domena prirodnih nauka. U njegovom ukupnom opusu posebno se ističe delo posvećeno reptilima.

Opšta zapažanja o epidemiji kuge iz 1778. godine

Od kuge su, u XVIII veku, od svih osmanskih gradova, najviše stradali Kairo i Istanbul. Gotovoje neprekidno bila prisutna. U Istanbulu bi se pojavila krajem aprila i povlačila tek u novembru. [88 p389] Međutim, između 1770. i 1777. u Istanbulu nije bilo kuge. Ukupan broj mrtvih koje su u tome vremenu iznosili pred gradske kapije iznosio je oko 5.000 godišnje. [82 p276] Tu se otvara i pitanje ukupnog broja stanovnika u gradu. U odsustvu popisa stanovništva, jedne procene iznosile su oko milion, drugeoko 1,300.000, trećedo 1,500.000. Domenico Sestini procenio je da je Istanbul mogao da ima najviše 1,200.000 stanovnika. Prema Vilijemu Itnu boj stanovnika Istanbula na kraju XVIII veka nije bio veći od 300.000. [88 p278] Njihov najveći deo po svedočenju Domenika Sestinija činili su Turci (odnosno Osmanlije / muslimani), dok su drugi po broju bili Grci. Jermeni su se delili na dve skupine; Jermeni katolici i Jermeni pravoslavci. [85, p 26] Značajan broj stanovnika Istanbula činili su i Jevreji. Postojala je i značajna grupa ljudi koju navodi kao *Tausciani*, odnosno Ostrvljani, koji su poreklo vodili sa nekog od ostrva u Arhipelagu. [85 p27]

Da je kuga bila prisutna u Istanbulu Sestinije saznao tokom boravka u Izmiru krajem 1777. [85 p1] Ovo potvrđuju i nedavna istraživanja koja su otkrila da je kuga na početku 1778. godine odnosila veliki broj žrtava. Tela umrlih gomilala su se ispred Selimbrijske kapije (*Silivrikapı*), gde su čekala da budu sahranjena. Visoka stopa smrtnosti zabeležena u drugoj polovini januara 1778. uticala je da epidemija bude nazvana Džinovska kuga (*Taun-ı Cesim*), ili Velika kuga (*Veba-i Azim*). [33 p59] Kako je zabeležio, Sestinije 25. marta 1778. Stigao u Galatu, kad su se ambasadori stranih država zatvorili u svoje rezidencije. [85 p6] Sudeći po impresijama koje je izneo u delu „*Kuga u Istanbulu 1778.*“ njegovo zapažanje o ponašanju stanovnika Istanbula u tim okolnostima nije se nimalo razlikovalo od prethodnih opisa doktora Makenzija. Ubrzo nakon dolaska u grad, Sestini se smestio u jednu privatnu kuću u Peri, gde je izvesno vreme boravio, izbegavajući da komunicira sa okruženjem. Zabeležio je da je u tom razdoblju (sredina aprila 1778) od kuge u Galati i Peri umiralo 5 do 6 ljudi dnevno, dok je u samom Istanbulu odnosila u proseku 60 ljudi tokom jednog dana. [85 p8] Kada je epidemija postala ubojitija (od juna), mnoge osobe boljeg imovnog stanja napustile su Istanbul i preselile su se na svoja seoska imanja. Među onima koji su na taj način želeli da izbegnu da budu inficirani bio je i predstavnik kralja Napuljske kraljevine grof de Ludolf,⁸⁵ koji je pozvao Sestinija da mu se pridruži

85 Predstavnik kralja Napuljske kraljevine Ferdinanda IV (1759–1816) (od 1816. do 1825 kao Ferdinand I vladar Dveju Sicilija), grof Guljelmo de Ludolf (*Guglielmo de Ludolf*, italijanska verzija njegovog imena.) Porodica je bila nemačkog porekla, tačnije iz Erfurta, ali je 1734. ušla u službu Burbona. Puno ime ovog diplomate glasilo je Vilhelm Moric Hanrih von Ludolf (*Wilhelm Moritz Heinrich von Ludolf*, 1712–1793). Umro je marta 1793. u Peri, a sahranjen u crkvi Santa-Marija Draperi (*Sainte-Marie Draperis*). Dužnost ambasadora Napuljske kraljevine u Istanbulu obavljao je od 1747. do 1789. godine. U Istanbulu se oženio 1750. Katarinom Šaber (*Catherine Chabert*). Na položaju ambasadora nasledio ga je Konstantin Ludolf (1789–1817), potom i Jozef Konstantin de Ludolf (1817–1820). Njegov tumač/dragman bio je Jermenin Kozmas Komidas Kōmürçıyan (1749–

tokom boravka na njegovom imanju u selu Tarapija na obali Crnog Mora. [85 p9] Pošto je s poslanikom Napulja napustio Istanbul 16. juna 1778, intenzitet epidemije se pojačao. U tom periodu u Peri i Galati od kuge je umiralo 20 do 30 osoba dnevno. [85 p10]

Tokom jula kuga je uveliko odnosila stanovnike Istanbula, u prvom redu muslimane. Među preminulima bili su i kazasker Rumelije Durizade-efendija, kao i Ibrahim-beg, koji je uživao položaj upravnika carina. Od kuge nije ostao pošteđen ni sultanov saraj. Oboleli su pojedini službenici, dok je veliki vezir iz straha da se ne zarazi pobegao iz grada, zbog čega je smenjen s položaja.⁸⁶ U Galati u poređenju sa pripadnicima ostalih evropskih nacija najviše su od kuge trpeli francuski trgovci. U Peri je preminuo i nadbiskup Soluna, Dubrovčanin Puljezi, koji je u Istanbul stigao mesec dana ranije.⁸⁷ Prema Francuzu Soniniju kuga je tokom samo jednog dana odnosila i po 2.000 ljudi. [89, p 340] D'Oson je umereniji u iznošenju procena, ali navodi da je od 100 obolelih, 8 do 10 uspeo da preživi. [88 p387] Na drugom mestu naveo je da je u tom talasu kuga odnela oko 60.000 stanovnika Istanbula. Cele porodice nestajale su u roku od 15 do 20 dana. [88 p390] Tokom septembra epidemija je počela da slabi. Tokom ovog perioda od 100 zaraženih umiralo je 50. [85 p11] U oktobru o kugi je prestala svaka reč, dok tokom tog meseca u Peri i Galati nije zabeležen nijedan smrtni slučaj. [85 p14] U novembru su se svi Evropljani, koji su ga nekoliko meseci ranije napustili, vratili u Istanbul.

Domeniko Sestini je pokušao da izračuna koji deo ukupne populacije je stradao od kuge. [85 p52] Njegova procena bila je da je tokom meseci kad je zarazabila najintenzivnija (od maja do kraja avgusta) od nje umiralo u proseku oko 500 ljudi dnevno. Na osnovu toga zaključio je da je za četiri meseca u Istanbulu i predgrađima usmrtila oko 60.000 ljudi. Tome broju dodao je još 40.000 ljudi, koje je epidemija odnela tokom drugih meseci, ukupno 100.000 ljudi. [85, p 53] Sestini je primetio da taj broj nije zanemarljiv, napominjući da je kuga posebno pogađala mladiće (mušku decu). [85 p55-56] Istu činjenicu potvrđuje D'Oson. [88 p383] Sestini je opet isticao da odrasli deo stanovništva koji je bio zahvaćen kugom, nije imao jake bolove od bubona kao u drugim slučajevima. Od značaja sa medicinskog aspekta analize problema je i njegova tvrdnja da starije osobe nisu umirale od kuge. [85 p57]

Kuga se pojavila dok je uveliko trajala orat na Krimu, ali niko od savremenika ta dva događaja nije doveo u vezu. Za kugu 1778. Sestini je naveo da je izazvana lošom, zaraženom hranom, smatrajući je osnovnim putem širenja zaraze. Upravo iz tog razloga je u Osmanskom carstvu i na celom Levantu zaraza često bila prisutna. Sestini

1814), italijskoj javnosti poznat pod imenom Kozimo Komidas de Karbonjano (*Cosimo Comidas de Carbognano*), pisac dela *Descrizione Topografica dello stato Presente di Costantinopoli Arricchita di Figure Umiliata alla Sacra Real Maesta di Ferdinando IV*. [56 p9]

86 Podatak se odnosi na velikog vezira Darendeli Cebecizade Mehmed-pašu, koji je položaj velikog vezira uživao od januara 1777. do početka septembra 1778. Pošto je uklonjen za novog velikog vezira izabran je Kalafat Mehmed-paša (1778–1779). [56 p10]

87 Podatakse odnos i na Nikolasa Puljezija. [85 p11]

beleži i rašireno shvatanje da je kuga u Istanbulu obično dolazila iz Kaira. [85 p64] Kritikovao je još jedno mišljenje koje je čuo tokom boravka u Istanbulu, da kuga nije odnosila zaraženog prvog dana po inficiranju, nego da je zaraženi umirao u roku od tri dana. Kao prenosnika zaraze posebno je isticao odeću od vune, pamuka, svile i svih ostalih tkanina prirodnog (biljnog) porekla. [85 p65, 81 p342] U popisu robe koja je stalno stizala u Istanbul naveo je različite vrste prehrambenih artikala, posebno mahuničasto povrće i sitno voće, zatim kafu, začine i drugo. Prema prehrambenoj robi nisu se primenjivale nikakve mere zaštite, i to nisu činile ni Osmanlije ni Evropljani. [85 p66]

Ugled nije Osmanlije, dobrog imovnog stanja, kao meru preventive menjali su odeću. Sestini je smatrao da je to bila jedina mera predostrožnosti koju su bili u stanju da prihvate. [85 p42] Zato je bilo je logično da epidemija kuge u većim razmerama pogodi muslimanski deo stanovnika Istanbula. Muslimanima je posebno bilo odbojno čišćenje i parfimisanje. Štaviše su odeću umrlih od kuge prodavali na bazarima. [85 p46]

Jedan od najznačajnijih delova traktata „*Kuga u Istanbulu 1778.*“ je VI poglavlje pod naslovom „*Suprotna razmišljanja Turaka i Evropljana u vreme kuge (Antitesidel Turco, e dell'Europeo in tempo di Peste)*“. U njemu je autor pokušao da sučeli dva suprotna pogleda na epidemiju.⁸⁸ Kad bi u nekom od zapadnoevropskih gradova bila otkrivena kuga odmah su se sazivali zdravstveni organi (pominje ih kao Sanità), koji su potom sproveli potrebne mere na suzbijanju epidemije. Međutim, Osmanlije nisu raspolagale takvim znanjima i iskustvom. [85 p67] U istanbulsku luku godišnje je vraćao veliki broj trgovačkih brodova iz evropskih država; 500 francuskih, 100 venecijanskih, 80 dubrovačkih, 10 britanskih, 8 nizozemskih, 6 švedskih i 10 austrijskih brodova. [85 p68] U slučaju da je na nekom od brodova otkrivena kuga, ili bi se posade zarazile tokom boravka u gradu, nikakve mere nisu preduzimane. Ukoliko bi se isti slučaj desio u nekoj od evropskih zemalja, posada i brod odmah bi bili stavljeni u karantin. Svi prolazi u Turskoj bili su otvoreni, i to je doprinosilo da se kuga sa lakoćom dalje širi. [85 p68] Sestini je procenio da su takve mere bile primenjeneu osmanskoj državi tokom poslednje epidemije kuge ne bi stradalo ni dvadeseti deo od broja umrlih. [85 p69] U zapadnoevropskim državama preko zakonskog sistema regulisane su mere na zaštiti stanovništva. Toga nije bilo u Osmanskom carstvu.

Kad bi u nekom prigradskom naselju (selu) u blizini Istanbula bila otkrivena kuga, oboleli je izolovan. Za njega bi podigli kolibu u koju bi ga smestili. [85 p 77] Ljude koji su se povukli po okolnim selima u vreme kuge posećivali su “medici”. Međutim, i za njih je poseta inficiranom domaćinstvu nosila opasnost da bi mogli dobiti zarazu. [85 p79] Komunikacija grad-selo imala je nepovoljne implikacije. D'Oson je zabeležio da se kuga neretko periodično vraćala iz sela u grad. [88 p389] Tako bi okolna seoska naselja u koja bi infekcija bila uneta tokom glavnog talasa kuge u gradu poslužila kao njeno potencijalno izvorište. Ovu činjenicu na samom kraju XVIII

88 Poglavlje nosi naslov: *Antitesi del Turco, e dell'Europeo in tempo di Peste.* [85 p67]

veka potvrđuje i Britanac Vilijem Iton, koji je smatrao da je kuga gotovo neprekidno prisutna u Istanbulu. Zaraza tokom zime nije imala preteranog učinka, a opstajala bi u zabačenim prigradskim naseljima u kojima je uglavnom živela gradska sirotinja. Kako je vreme postajalo toplije, epidemija se ponovo javljala. Pojedinih godina smrtnost od kuge nije bila značajna, ali je pojedinih godina ona dostizala velike razmere. Na to ukazuje i činjenica da je za vreme epidemije potrošnja namirnica obično pala za tri četvrtine od iznosa pre njenog izbivanja. [82 p255]

Kakve su sanitarne prilike vladale potvrđuju i vesti da je tokom jula 1778. Od izvesne zarazne bolesti uginuo veliki broj sitne rogaste stoke (ovaca). Budući da u Osmanskom carstvu nije postojala ustanova karantina, niti organizovana zdravstvena zaštita, koja bi uključila sanitarnu policiju, zaražena stoka raspadala se tamo gde bi uginula, po poljima, u baštama, nekad i na ulicama Istanbula. Od ove zaražene stoke, kasnije su se zarazili i ljudi. [85 p41]

Traktatom „*Kuga u Istanbulu 1778.*“ autor je nastojao da objasni i analizira svaku činjenicu za koju je procenjivao da bi mogla pomoćne borbi protiv kuge. Iako njegovom spisu nedostaju dublje medicinske opservacije, on je ipak nastojao da unese dozu ozbiljnosti u svoj rad.

Simptomi i lečenje obolelih iz perspektive trojice savremenika

D'Oson je smatrao da je teško utvrditi poreklo kuge, i lekove za njeno lečenje. [88, p 384] Istog stava bio je i Sonini. [89 p340] Vilijem Iton iz razgovora s „fizicima“ u Istanbulu je stekao utisak da su oni, ispitujući kugu, o njoj sve manje znali. [82 p258] Prema D'Osonu najznačajni simptomi kuge bili su povraćanje, glavobolja, bol u očima, krvarenje, velika groznica, pojava bubona i antraksa. Buboni su bili najuočljivija obeležja obolelih, javljali su se po rukama, na bedrima, vratu inficiranog, a mogli su se na telu obolelog pojaviti po 4, 5 ili 6 odjednom. [88 p386-387]

Posebno poglavlje traktata „*Kuga u Istanbulu 1778.*“ Izdvojeno je pod naslovom „*Simptomi kuge i lečenje (Sintomi della Peste, e cura)*“. Tu je podvučeno da su simptomi obolelih uobičajeni: bol u glavi i povraćanje. U tom stadijumu, krvarenje (ne navodi iz kog dela tela) smatralo se znakom sigurne smrti. Kao simptome ističe pojavu jednog ili više bubona, koji su se javljali na preponama, nogama, grudima, pod pazuhama, na vratu i ostalim delovima tela. Buboni su se obično javljali u vidu jedne male tačke, koja bi ubrzo narasla. Oni buboni koji su imali duguljasti i račvasti oblik bili su najbenigniji. Suprotno njima, crni buboni i karbunkuli bili su najsmrtonosniji. [85 p60]

Kao osnovnu meru preventive u zaštiti od kuge koja se manifestovala preko odela Sestini navodi način odevanja koji su mnogi u Istanbulu praktikovali u vreme kuge. Do tela je oblačena platnena košulja prethodno potopljena u vosku, na glavi se nosio šešir, naveden kao *cappello*, na nogama čizme, na rukama rukavice. [85 p100] Na opisani način oblačili su se medici i hirurzi, kao i praktikanti u hospicijima, koji su ruke redovno prali vodom, vodom i sirćetom, ili nekim rastvorom, koji se dobija

od odavanjem aromatičnog bilja u vodu. [85 p102] Pušači koji su duže vreme koristili duvan, ispirali su usta rastvorom sirćeta i kamfora. [85 p101]

Za razliku od ostalih nacija u Istanbulu jedino su Jermeni katoličkog obreda prihvatili od Evropljana određene nazore u pogledu prevencije od kuge. Oni su jedini koristili parfimisanje i kađenje. [85 p46-47] Suprotno tome, D'Oson je kao preventivu protiv kuge naveo luk, sirće, opijum, laudanum, živu, parfeme, kao i vino i pojedina alkoholna piće (pominje ih kao *liqueurs*), uobičajena u upotrebi u Osman-skom carstvu. [88, p 386] Obolele su smeštali ubolnicu. [85 p59] Sestini ne navodi da li se radilo o hospiciju po evropskom modelu, ili o bolnicama uz vakufske komplekse. Činjenica da on ne pravi razliku u ovom delu svog traktata o "naciji" za pretpostaviti je da se ova konstatacija odnosi na vakufske bolnice. Posebno ističe nefunkcionalnost bolnica, koje po njegovom mišljenju nisu bile istinske institucije ove vrste, jer nisu raspolagale potrebnim uslovima za sanaciju obolelih. Nisu imali ni adekvatan prostor, niti sisteme za provetravanje. [85 p76]

Pripadnici pojedinih verskih redova obolele su umotavali u obloge od voska. [85 p86] Fratri su bili među prvim žrtvama koje je došla kuga 1778. To je izazvalo uzbunu u evropskim ambasadama. Evropljani nastanjeni u Istanbulu branili su svoje kuće barikadama po pristupnim ulicama. To se činilo i oko hospicija ili drugih zgrada, kako bi bile izolovane i time zaštićene od epidemije. [85 p87] Nešto određeniju metodu prevencije od kuge zabeležio je nekoliko godina kasnije Vilijem Itn koji se pozivao na pisanje Patrika Rasla, otkrivenu u Egiptu. Ona se zasnivala na utrljavanju izvesnih ulja u kožu obolelog. Itn je smatrao da oni koji su praktikovali trljanje živom (*mercurialfrictions*), nikad nisu obolevali od kuge. [82 p258]

Pirinač s vodom i bez soli, ili piletina, i hrana pripremana na vodi, bila je dijeta koju su „medici” prepisivali obolelima. Hrana koja bi sadržavala drugu vrstu mesa smatrala se opasnom, posebno čorba. Rigorozna dijeta primenjivana je u trajanju od 60 dana.⁸⁹ Nakon 20 dana na takvom režimu ishrane, dozvoljavali su u vakufskim bolnicama bolesnicima da konzumiraju malu količinu sira. [85, p 61] Piće kojim su lečili obolele činila je isključivo voda, kojoj se dodavao sok od limuna. Sestini beleži da su u tim bolnicama obolelima davali i čaj, ali ne navodi koje vrste, niti način pripreme. Domeniko Sestini je istakao da su takvu dijetu primenjivale sve "nacije" u Istanbulu, i muslimani i hrišćani. Dijeta se opravdavala i činjenicom da su svi lekovi koji su se prepisivali bili beskorisni. [85 p62]

Dok je pisao iz vremenske distance od nekoliko meseci Sestini je zabeležio da je talas kuge prešao u epidemiju malih boginja, koja je prvenstveno napadala decu tokom jeseni 1778. Sestini je smatrao da su male boginje izazvane malignom groznicom,⁹⁰ koja je za njega bila pestilentno oboljenje, koju je vezivao sa samu epidemiju kuge. [85 p3] Kao posebnu bolest vezanu za kugu, izdvojio je *misama pesti-*

89 "Riso con acqua senza sale, oppure panate, o pappe con semplice acqua, è quel tanto, che vien prescritto dalla molteplicità di questi Medici. La carne è perniciosà, i brodi pure, e tutt' altro ancora"; [85 p62]

90 "Vajoulo, che produsse nei grandi delle Febbri maligne". [85 p3]

lenziale.⁹¹ Na to ukazuje činjenica da je “miazma” nastupala nakon epidemije, drugim rečima da se kuga vremenom u nju pretvarala. [85 p63] Pojedinci oboleli od kužne groznice nisu po pravilu od nje i umirali. Nije moguće precizno utvrditi na koga se Francuz Sonini pozivao u svom izveštaju o kugi, ali je bez obzira to pominje *miasmes pestilentieles*, odnosno isparenja iz tela zaraženog, koja su kasnije putem dodira uvlačila u tela zdravih i na taj način u njih prenosili kugu. [89 p342]

Socijalna dimenzija epidemije kuge iz 1778. godine

Osmanlije su kugu primale sa smirenošću i nisu podlegale masovnoj histeriji. Bolest je za njih bila neminovnost. [85 p7] Kad je tokom maja epidemija postala ubojitija, Turci su, kao i hrišćani, učestvovali u verskim svetkovinama, “kao da se ništa nije događalo”. [85 p8] Domenico Sestini je redovno dobijao prijem u stranim ambasadama, dok je jedina mera predostrožnosti koja se u njima primenjivala bilo parfimisanje. Tokom juna, kad je epidemija dostigla vrhunac, kuga u ambasadama nije promenila uobičajeni ritam rada i ponašanja. U tim okolnostima ambasador Velike Britanije je u svojoj rezidenciji uspeo da organizuje slavlje za sve pripadnike svoje nacije i druge zvaničnike. [85 p8-9] Na više mesta u svom traktatu Sestini ističe da su se pripadnici svih naroda koji su živeli u Istanbulu tokom epidemije ponašali kao da se ništa oko njih nije događalo. Slobodno su putovali, komunicirali, razmenjivali robu i sl.

Sestini je takođe primetio da, zbog svojih verskih nazora, posebno učenja o predestinaciji, muslimani i dalje nisu voljni da preduzimaju mere prevencije i zaštite. [85 p42] Shvatanje o predestinaciji kao osnovnom razlogu neaktivnosti muslimana potvrđuju i drugi savremenici. Tako je D’Oson oštro kritikovao fatalizam Osmanlija, smatrajući da je njihovo predavanje biološkoj stihiji doprinelo opstanku kuge, a naveo je i izvore drugih nedaća koje su pogađale Istanbul, poput požara koji su u toku protekla tri i po veka, koliko se Istanbul nalazio pod osmanskom vlašću, odneo mnogo ljudskih života. [88 p395]

Posebno mesto u Sestinijevom traktatu dobile su opservacije o ponašanju pripadnika svake pojedinačne “nacije” u vreme epidemije. O Jevrejima ovaj opat nije imao lepo mišljenje. Smatrao je da je njihova osobenost nemar u pogledu održavanja higijene tela i domaćinstva. Komunikaciju sa strancima Jevreji su po kućama sužavali na delove poslovnog prostora (trgovina i magacina). Istakao je da su Jevreji u Istanbulu živeli u delovima grada koji su najčešće bili pogođeni kugom s velikom stopom smrtnosti. [85 p88-89] Njegovi utisci verovatno nisu bili slučajni. Tada je kao opšteprihvaćeno važno shvatanje da je loša higijena jedan od osnovnih uzroka širenja kuge. Istu činjenicu isticao je i D’Oson u poglavlju *O čistoći*, stavom da su Evroplja-

91 Miazma u pojedinim medicinskim traktatima o značavala je posebno zdravstveno stanje, međutim, u tekućem govoru i upisanim delima *miasma* ima značenje smrada. Zbog toga sintagma *miasma pestienziale* može se odnositi i na smrad koji se širio iz ljudskog tela, u vreme infekcije kugom.

ni sudili nepravedno Osmanlijama, optužujući ih da je njihova nečistoća prvi razlog pojavik uge. [88 p383]

I dok je Jevrejima prebacivao deo krivice za širenje kuge, Sestini je isticao da su katoličke crkve tokom epidemije bile zatvorene. U odnosu na katolike, pravoslavni hrišćani bili su u manjoj meri podložni histeriji tokom epidemije. [85 p99] Muslimani su se molili po kućama, u koje su se povlačili. U džamijama su ostajali samo mujezini. [85 p99] Sestini je zabeležio i to, da su sumnjive osobe, zaražene infekcijom, bile prepoznatljive po smradu (navedenom kao *miasma*), koji se širio iz njihovih tela. [85 p100] Odeća osobe kod koje bi se pojavili buboni obavezno se spaljivala. [85 p103]

U drugom delu traktata "*Kuga u Istanbulu 1778.*" autor uporedno analizira ponašanje Evropljana nastanjenih u u tom gradu s postupcima njihovih savremenika u domicilnim sredinama. Upravo ovaj deo spisa ukazuje na nameru, koja ga je pokrenula na pisanje svojevrstne istorije kuge, da upozna deo evropske javnosti s prilikama na Levantu, sa osnovnim nedostacima zdravstvene zaštite u Osmanskom carstvu, i da ukaže na potrebu za uvođenjem karantina. Kako se može zaključiti iz sadržaja i poruka teksta, Sestini je nesumnjivo očekivao da će njegove analize dopreti i do pojedinih predstavnika osmanskih vlasti.

Rat koji se u to vreme vodio između Osmanskog carstva i Rusije oko Krima (1777-1779) spadao je i u široki kontekst epidemije kuge, a doprineo je i donošenju određenih zaključaka o oblicima preventive i zaštite. Ruski hirurzi koji su službovali na Krimu, gde je takođe izbila kuga, imali su prilike da se uvere da se ona prenosila isključivo dodirrom. Zbog toga su oni koji su služili na Kerču izbegavajući da dotaknu obolele, najčešće uspevali da epidemiju prežive. [82 p257]

D'Osonjeustalnomprisustvukuge u Osmanskom carstvu prepoznao važnu činjenicu nasleđenu iz prethodnih vremena, koja je njegovim savremenimcima izmicala iz vidokruga, da je u osmanskom društvu postojao manir tumačenja i mišljenja, da je kuga oružje svetog rata protiv nevernika. To uverenje čuvao je jedan sloj sultanovih podanika koji je ostajao privržen strarnoj ili izmišljenoj tradiciji, a iznad svega verskom fanatizmu. Oni su smatrali da je kuga oružje u borbi protiv neprijatelja. [88 p394] U tom smislu D'Oson je nastojao da evropskim savremenimcima takođe ponudi tumačenje mučeništva u sunitskom islamu. U mučeništvo je spadao i odnos prema kugi, protiv koje sultanovi podanici nisu pokušavali da se bore. Sledeći mišljenje pojedinih pravnikaa, D'Oson primetio je razliku između ratnih i civilnih mučenika, koji su za svoju mučeničku smrt mogli da očekuju Prorokovu milost. U ratne mučenike (gazije) ubrajali su se muslimanski vojnici koji su izgubili život u borbi s nevernicima. U mučenike civile spadali su vernici koji su stradali od kuge, dizenterije, usled brodoloma na moru, ili tokom zemljotresa. [88, p 324] Suprotno tome, oni koji su pogubljeni po kazni za neko krivično delo nisu mogli steći status mučenika. Postati *ghazi* imalo je određenih verskim pravom predviđenih posledica, dok se samo u slučaju ratnih mučenika praktikovala posmrtna povorka. U slučaju civilnih mučenika, D'Oson interpretira navode određenih islamskih pravnikaa, koji su preporučivali da se oni pokopaju u stanju u kojem su zatečeni, sa svojom odećom i ranama, i da ne budu

oprani pre ukopa.⁹² Mučenike nije trebalo prati kako bi se sa svim svojim ranama pojavili pred Alahom tokom Sudnjeg dana.⁹³ Shodno tome, vlasti su tela stradalih od kuge iznosili pred gradske zidine, bez ikakvih intervencija, pranja ili sređivanja leševa. Vlasti se takođe nisu trudile da utvrde i zabeleže tačan broj preminulih.

D'Oson je svoje tvrdnje dokazivao i pojedinostima iz rata Turske i Rusije,⁹⁴ kad je kuga nanela velike gubitke i jednoj i drugoj strani. Kuga je tokom rata uspela da zahvati rusku teritoriju sve do Moskve. [88, p 394] Francuz Sonini zabeležio je da se u tvrđavi Jedikule (Sedamkula) u Istanbulu nalazio izvesni ruski lekar sa nekoliko pratilaca koji je za vreme epidemije kuge 1778. primenom metode cepljenja (navodi kao *inoculer*) pokušao da spasi ostale zarobljenike. Prema Soninijevom navodu, od tog njegovog tretmana premilulo je 200 zarobljenika, među kojima, "srećom po ostale", i sam ruski doktor. To je Soninija, navelo na zaključak da su svi poznati lekovi i tretmani protiv kuge i dalje bili neefikasni. [89 p340] Cepljenje je, ipak, već bilo poznato, u primeni preventive od malih boginja. Ali je priroda malih boginja dopuštala takvu metodu. Džejms Porter smatrao je da potiče iz Gruzije. [81 p108-109] Međutim, mikroorganizmi koji su izazivali kugu bili su i dalje nepoznati.

Domeniko Sestini nedovoljno je dugo boravio u osmanskome društvu da bi mogao da upozna sve njegove osobenosti. Kretao se u uskom krugu gde je svakako mogao da dođe do značajnih informacija, ali Sestinijeve interpretacije zaostaju za sposobnošću D'Osona da razume osmansko društvo i posebnosti toga vremena. Sestini je često iznosio pogrešne podatke. Sam rukopis odaje utisak da je napisan na brzu ruku. Za razliku od doktora Makenzija, ili D'Osona, koji su uspeli da razmeju osnovnu segregaciju istanbulskog, i generalno osmanskog, društva na specifične zajednice, "nacije", tako da se na osnovu njihovih uvida može utvrditi da li se tretman primenjivanog lečenja odnosio na muslimane, ili delove nemuslimanske zajednice, Sestiniju su navedene razlike u traktatu često izmicale. Najveći deo traktata napisao je s jasnom namerom, da uporedio iskustva pojedinih evropskih država sa prilikama u Istanbulu i, generalno, Osmanskom carstvu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Najmnogoljudniji osmanski grad, Istanbul, trpeo je sve uspone i padove kroz koje je državni organizam, čiji je integralni deo bio, prolazio. Stvaranje *Pax Ottomani-ce* koja je obeležila osobeni vid islamskog kosmopolitizma na vrhuncu države u XVI veku, narušen je slabljenjem kontrolne moći centralne vlasti i jačanjem pojedinih provincija kao polu autonomnih perifernih sila. Osamnaesti vek stoga je u istoriji Istanbula obeležen naporima Porte da očuva jedinstvenu teritoriju, spreči osipanje privrednih resursa i propadanje privrede. Nespremno da odgovori na način kako je

92 "Inhumez-les comme ils sont, avec leur habit, leurs blessures, leur sang, ne les lavez pas". [88 p322]

93 "Ne les lavez pas, car toute blessure en eux sentira le muse au jour du jugement". [88 p322]

94 Nije precizirao tačno hronologiju, ali pretpostavljamo da se njegova konstatacija odnosi na rat 1777-1779.

to učinjeno u evropskim državama, Osmansko carstvo je sve više padalo u krizu, čije bi rešenje ponudilo iskorak iz teške situacije njegovih podanika. Opstanak koji su omogućile nagodbe s Austrijom, Venecijom i Rusijom u Sremskim Karlovcima (1699) i Požarevcu (1718), pokazale su se kao trenutna rešenja u miljeu po Osmansko carstvo nepovoljne konstelacije odnosa. Rusija i Austrija, koje tokom XVIII veka istupaju kao najistaknutiji neprijatelji Porte, naveli su Portu da počne drugim očima da posmatra privredni i društveni napredak ostvaren u Francuskoj i Velikoj Britaniji. U potrazi za boljitkom predlagane su reforme, koje su potom uporno sprečavane istrajnim otporom tradicionalnih struja u društvu okupljenih oko uleme.

Ovo su bili glavni razlozi koji su uticali da osmanski Istanbul postane prenatrpani grad u kome se nimalo nije odmaklo na poboljšanju sanitarnih prilika ili uređenju lokalnog ambijenta, osim na način kako je o bilo propisano šerijatom (islamsko versko pravo). Jaka i uvek prisutna verska struja u vlasti, posebno od momenta kada je šejh-ul-islam dobio status stalnog člana Divana opirala se svim pokušajima reforme i poboljšanju uslova života u gradu. Kao islamska država, Osmansko carstvo je prednost davalo kodifikovanoj tradiciji, čije su se najoštrije posledice ispoljile na polju medicine, posebno borbi protiv zaraznih oboljenja, uključujući i kugu. Takav stav doprineo je da kuga na osmanskom prostoru opstane znatno duže u odnosu na Evropu.

Istorijska vrela analizirana u radu zapravo su i sama ishod takvog razvoja. Pisma britanskog doktora Mordeka Makenzija od neprocenjivog su značaja za praćenje razvoja i razornih posledica kuge sredinom XVIII veka i daju odgovore na pitanja koja nedostaju osmanskim izvorima. Kako je šerijat kao oblik mučeništva smatrao i smrt od kuge, osmanska medicina nije uspela da razvije nijedan konkretan metod na njenom lečenju, i što jebilo pogubnije, istrajno je odbijano prihvatanje tekovina evropskih medicinskih škola. Zbog toga pisma doktora Makenzija pružaju neophodnu kariku u spoznaji prirode epidemije, načina njenog ispoljavanja, ali i problema koje su endemske pojave kuge imale po ekonomiju onih država s kojima je Porta održavala redovne trgovačke odnose.

Kao druga celina u ovoj studiji izdvojena je epidemija kuge koja je grad pogodila 1778. O njoj svedoče nekoliko Evropljana koji su se različitim povodima zatekli u gradu. Iako i sama odznačaja, ovim vrelima nedostaje profesionalna percepcija dr Makenzija, data iz ugla poznavaoaca medicine, koji je s osobenom pažnjom pratio njene anomalije. I pored toga, kazivanje Domenika Sestinja, D'Osona, kao i Francuza Soninija upotpunjuju prikaz kuge velikih razmera s aspekta njene pogubnosti po društvo. Svi navedeni autori potvrđuju da nije došlo do promene u odnosu muslimanskog dela društva prema kugi, koja je u vreme dok je u drugim delovima Evrope odavno izgubila karakter pandemija na osmanskom Levantu i dalje uticala na svakodnevnicu njegovih stanovnika. Inertni odnos najbrojnijeg dela osmanskog društva prema kugi upravo je naveo određene države da preduzmu oštre mere na njenom saniranju, zahtevajući od Porte da prihvati domete sanitarne politike primenjivane u Evropi. Na insistiranje pojedinih evropskih država, posebno Velike Britanije, Porta je

bila prinuđena da 1838. organizuje karantin i sanitarnu službu kao vid borbe protiv kugesu zakašnjenjem od vekova u odnosu na pojedine evropske države (Dubrovnik, Venecija...).

Summary

Constantinople - Istanbul has taken an important place in the history of the pandemic of the plague. The city's location on the historical map of the pandemic is linked to its geographical position and complex sanitary conditions. Istanbul is one of the largest European cities, also located on the Asian side, and related to Africa with strong economic ties. The city is an important destination for Mediterranean navigation and trade. However, the epidemics of plague affecting the Ottoman Empire, including the mid-18th century epidemics, have not yet been sufficiently explored. Sources are mainly testimonies of foreign origin. The attitude of the Ottoman government and the Ottoman society towards the plague and epidemics in general were under strong influence of religious beliefs. The epidemics were considered a divine punishment, supposed to remain suffered calmly and obediently. Therefore, the Ottoman doctors showed a lack of interest towards the plague as a medical phenomenon, thus leaving insufficient testimonies. That is why researchers are referred to the sources of European provenance. In the letters from Istanbul to his English colleagues in London, doctor Mordach Mackenzie (1712–1797) communicated his observations about the plague in Istanbul 1748–1762. The letters contain valuable information from his medical practice, pointing to the medical peculiarities of the epidemic and contributing to a more complete insight into the manifestations and treatment of the plague in Istanbul in the mid-18th century. This study took into account as well the great epidemic that hit the city in 1788, using an anonymous treatise. The authorship of the treatise is also revealed in this study. Opinions and attitudes in the treatise from 1788 do not fully comply to those found in the reports of doctor Mackenzie.

Reference

1. Congourdeau M. H, Melhaoui M. La Perception de la Peste en Pays Chrétien, Byzantine, et Musulman, *Revue des Études Byzantines*, 59 (2001), 95-124.
2. Biraben J. N. La peste Noire en terre d'islam, *L'histoire*, 11 (1979) 30-40.
3. Conrad L. I. "Epidemic Disease in Formal and Popular Thought in Early Islamic Society". U: T. Ranger – P. Slack (eds), *Epidemics and Ideas: Essays on the Historical Perception of Pestilence*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 77–99.
4. Varlık N. "New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters". U: M. H. Green (ed.), *The Medieval Globe*, vol. 1: *Pandemic Disease in the Medieval World Rethinking the Black Death*, 1 (2016), 193–227.

5. Varlık N. "“Oriental Plague” or Epidemiological Orientalism? Revisiting the Plague Episteme of the Early Modern Mediterranean". U: N. Varlık (ed.), *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*. Leeds: Arc Humanities Press, 2017, 57–88.
6. Panzak D. *La peste dans l’Empire Ottoman 1700–1850. Epidémies, Démographie, Économie*. U: S. Cavaciocchi (ed.), *Le Interazioni fra Economia e Ambiente Biologico nell’Europa Preindustriale secc. XIII-XVIII / Economic and biological interactions in pre-industrial Europe, from the 13th to the 18th Centuries*, [ed.] Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica “F. Datini” Prato. Firenze: Firenze University Press, 2010, 245–255.
7. Aberth J. *Plagues in World History*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2011.
8. Allen P. The ‘Justinianic’ Plague, *Byzantion*, 49 (1997) 5-20.
9. Sarris P. The Justinianic plague : origins and effects, *Continuity and Change*, 17, no 2 (2002), 169-182.
10. Bratton T. L. The Identity of the Plague of Justinian: Part 1, *Transactions and Studies of the College of Physicians of Philadelphia*, 3 (1981), 113-124.
11. McCormick M. “Toward a Molecular History of the Justinianic Pandemic”, U: L. K. Little (ed.), *Plague and the End of Antiquity, The Pandemic of 541–750*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 290–312.
12. Rosen W. *Justinian’s Flea: The First Great Plague and the End of the Roman Empire*. Penguin, 2008.
13. Ole Benedictow J. *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*. Woodbridge, UK: Boydell Press, 2004.
14. Ole Benedictow J. *The Black Death, History Today*, 55 (2005), 42-49.
15. Bridbury A. *The Black Death, The Economic History Review*, 2nd Series, 26 (1973), 577-592.
16. Borsch S. J. *The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study*. Austin: University of Texas Press, 2005.
17. Bowsky W. M. *The Black Death: A Turning Point in History?* New York: Holt, Rinehart and Winston, 1971.
18. Cantor N. *In the Wake of the Plague: The Black Death and the World It Made*. New York: Free Press, 2001.
19. Cohn S. K. *The Black Death: End of a Paradigm, American Historical Review*, 107 (2002), 703-738.
20. Cohn S. K. *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe*. London: Arnold, 2002.
21. E. A. Eckert, *The Structure of Plagues and Pestilences in Early Modern Europe. Central Europe, 1560–1640*. Basel: Karger AG., 1996;
22. Horrox R. *The Black Death*. Manchester: Manchester University Press, 1994.
23. Herlihy D. *The Black Death and the Transformation of the West*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1997.
24. Martin S. *The Black Death*. North Pomfret, V.T.: Trafalgar Square Publishing, 2001.
25. Norris J. East or West? The Geographic Origin of the Black Death, *Bulletin of the History of Medicine*, 51 (1977), 1-24.
26. Biraben J. N, Le Goff J. *La Peste dans le Haut Moyen Age, Annales Économies Sociétés Civilisations*, 24 (1969), 1484–1510.

27. Benedictow, O. J. *What Disease was Plague?: On the Controversy over the Microbiological Identity of Plague Epidemics of the Past*. Leiden – Boston: Brill, 2010.
28. Audoin-Rouzeau F. *Le rat noir (Rattus rattus) et la peste dans l'occident antique et médiéval*, *Bulletin de la Société de Pathologie Exotique*, 92 (1999), 422-426.
29. Audoin-Rouzeau, F. *Les chemins de la peste. Le rat, la puce et l'homme*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2003.
30. Audoin-Rouzeau F, Vigne, J. *La colonisation de l'Europe par le Rat noir (Rattus rattus)*, *Revue de Paléobiologie*, 13 (1994), 125-145.
31. Bianucci R, Rahalison L, Ferroglio E. et al., *Détection de l'antigène F1 de Yersinia pestis dans les restes humains anciens à l'aide d'un test de diagnostic rapide*, *Comptes Rendues Biologies*, 330, n° 10 (2007), 747-754.
32. Farini A. *Della Peste e della Pubblica Amministrazione Sanitaria*, vol I-II. Venezia: Tipografia di Francesco Andreola; 1840, xli; uvodni deo monografije paginisan je rimskim brojevima.
33. Yıldırım N. *A History of Healthcare in Istanbul. Health Organizations - Epidemics, Infections and Disease Control Preventive Health Institutions – Hospitals – Medical Education*, Istanbul: Istanbul Universitesi, 2010², 56.
34. Kocić M, Dajč, H. *Kuga u ranomodernom Beogradu: uzroci, strahovi i posledice*, *Acta historiae, medicinae, stomatologiae pharmaciae, medicinae veterinariae*, XXXIII, n. s. I (2014), 155.
35. Пешаљ Ј. „Између врача и лекара: обележја здравствене културе“. У: А. Фотић (прir.), *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*. Београд: Clio, 2005, 475–504, 490.
36. Chaunu P. *Civilizacija Klasične Evrope*. Београд: Jugoslavija, 1977, 358.
37. Андерсон М. С. *Европа у осамнаестом веку*. Београд: Clio, 2003, 423.
38. Börekçi G. „Smallpox in the Harem: Communicable Diseases and the Ottoman Fear of Dynastic Extinction during the Early Sultanate of Ahmed I (r. 1603–17)“. У: Varlık (ed.), *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, 135–152.
39. De Testa M, Gautier A. „Une grande famille latine de l'Empire ottoman: les Timoni, médecins, drogmans et hommes d'église“, У: M. de Testa – A. Gautier (ed.), *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*. Istanbul: ISIS Press, 2003, 235-255.
40. Kocić M. *Prilog proučavanju britansko-osmanskih odnosa: ambasada Edwada Wortleyja Motagua (1716.–1718.)*, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 34 (2016), 181-195.
41. Коцић М, Елезовић Д. *Увод у решавање питања сафавидског наслеђа (1721–1723) према британским изворима*, *Зборник радова ФФ у Косовској Митровици*, 49, n° 1 (2019), 175-205. Овде је наведена додатна литература.
42. Kocić M. *Diplomatija u službi kapitala: evropske nacije na osmanskom Levantu (XVI–XVIII vek)*. Београд: Hesperiaedu–Filozofski fakultet–Novi balkanološki institut, 2014, 163-177. Овде је наведена додатна литература.
43. Мантран Р. „Османска држава у XVIII веку: европски притисак“. У: Р. Мантран (ed.), *Историја Османског царства*. Београд: Clio, 2002, 319–410, 334.
44. Lindsay J. O. „International relations“. У: J. O. Lindsay (ed.), *The New Cambridge Modern History. Vol. VII: The Old Regime 1713–1763*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970, 191–213, 207.

45. McGowan B. „The Age of the Ayans, 1699–1812“. U: H. Inalcik – D. Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. II. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 637–943, 639.
46. Kocić M. The problem of “albanian nationalism” during the reign of Koca Mehmed Ragib pasha (1757–1763) in the Light of the Venetian report. *Истраживања Филозофски факултет у Новом Саду*, 26 (2015), 82-90.
47. Quataert D. *The Ottoman Empire, 1700–1922*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 46-50.
48. Коцић М, Елезовић Д. Успон Махмуд-паше Бушатлије као одраз кризе османског државог система, *Баштина*, 46 (2018), стр. 291-306.
49. Larpent G. *Turkey: Its History and Progress: From Journals and Correspondence of Sir James Porter, Fifteen Years Ambassador at Constantinople: Continued to the Present Time, with A Memoir of Sir James Porter*, vol. I-II. London: Hurst and Blackett, Publishers; 1854, I.
50. Stanojević G. *Vijesti o Turskoj (Pietro Busenello: Notizie Turchesche)*, Грађа, knj. IX. Сарајево: Научно друштво Босне и Херцеговине. Оделjenje историјско-филолошких наука, 1960.
51. Paladini F. M.(ed.), *Francesco Foscarini. Dispacchi da Costantinopoli 1757–1762*. Venezia: La Malcontenta, 2007, xvi; uvodni deo zbirke građe paginisan je rimskim brojevima.
52. Boyar E, Fleet K. *A Social History of Ottoman Istanbul*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
53. Konstantinidou K. „La peste nelle isole Ionie durante il Seicento ed il Settecento: frequenza e regression del fenomeno in un’area di “confine” tra l’Oriente e l’Occidente“. U: S. Cavaciocchi (ed.), *Le Interazioni fra Economia e Ambiente Biologico nell’Europa Preindustriale secc. XIII-XVIII*, 123–134, 131.
54. Mackenzie M. Extract of letter from Constantinople, to the 16th September 1754, from Murdock Mackenzie, M. D. concerning the late earthquake there, *Philosophical Transactions*, 48 (1754), 819-821.
55. Starkey J. *The Scottish Enlightenment Abroad: The Russells of Braidshaw in Aleppo and on the Coast of Coromandel*, Leiden – Boston: Brill, 2018.
56. Russel P. *Treatise of the Plague: Containing an Historical Journal, and Medical Account, of the Plague, at Aleppo, in the Years 1760, 1761, and 1762*, objavljeno 1799.
57. Мантран Р. „Почеци Источног питања (1774–1839)“, U: Р. Мантран (ed.), *Историја Османског царства*, 509–554.
58. Mackenzie M. An account of the plague at Constantinople: In a letter from Mordach Mackenzie, M. D. to Sir James Porter, his Majesty’s Envoy Plenipotentiary at Brussels, and F. R. S., *Philosophical Transactions*, 54 (1764).
59. Mackenzie M. „Of the Plague at Constantinople. By Mordach Mackenzie, M. D. Dated Constantinople, St. George’s Day 1763.“, U: Ch. Hutton – G. Shaw, R. Pearson (eds.), *The Philosophical Transactions of the Royal Society of London, from their commencement, in 1665, to the Year 1800*, vol. XII: from 1763 to 1769. London: Printed by and for C. and R. Baldwin, New Bridge-Street, Blackfairs, 1809.
60. Drummond A. *Travels through the different Countries of Germany, Italy, Greece, and parts of Asia Minor, as far as the Euphrates, with an Account of what is remarkable in their present State and their Monuments of Antiquity*

61. Mackenzie M. "Descrizione delle peste di Constantinopoli nell' anno 1764.", U: *Compendio delle transazioni filosofiche della Societareale di Londra. Opera Compilata, divisa per materie, ed illustrata dal signor Gibelin dottore di medicina, membro dela Società medica di Londra, ec. ec. Medicina e Chirurgia. Tomo I. Venezia: Presso Antonio Curti, 1796, 40-58.*
62. Mackenzie M. Extracts of several Letters of Mordach Mackenzie, M. D. concerning the Plague at Constantinople. *The Philosophical Transactions* 47 (1753).
63. Clephane, Jh., "Extracts of several Letters of Mordach Mackenzie, M. D. concerning the Plague at Constantinople", U: Hutton Ch, Shaw G, Pearson R. (eds.). *The Philosophical Transactions of the Royal Society of London From their commencement, in 1665, to the Year 1800, vol. X: from 1750 to 1755.*, London: Printed by and for C. and R. Baldwin, 1809.
64. Mead R. A Short Discourse concerning Pestilential Contagion, and the Method to be used to prevent it, objavljenim 1720.
65. Zuckerman A. Plague and contagionism in eighteenth-century England: the role of Richard Mead, *Bulletin of the History of Medicine*, 78, n° 2 (2004), 273-308.
66. Winslow C. E. A. A Physician of two Centuries Ago: Richard Mead and his Contribution to Epidemiology, *Bulletin of the Institute of the History of Medicine*, 3, n° 7 (1935), 509-544.
67. Descrizione della peste di Costantinopoli. Estratto di una lettera del sig. Mackensie dottore in Medicina, al sig. G. Porter ministro plenipotenziario di S. M. a Brussels, e membro della Società reale; letto li 23. febbraio 1764;
68. İhsanoğlu E. „Obrazovanje i nauka u osmanskoj državi“. U: E. İhsanoğlu (ed.), *Historija osmanske države i civilizacije*. Sarajevo: Orijentalni Institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXVI, 2004, 776–945.
69. De Peyssonnel Ch. C. Lettre de M. dePeyssonnel, Ancien Consul-Général à Smyrne, ci-devant Consul de Sa Majesté auprès du Khan des Tartares, à M. Le Marquis de N... Contenant quelques Observations relatives aux Mémoires qui ont paru sous le nom de M. le Baron de Tott. Amsterdam, 1785.
70. Klestinec C. „Medical Education in Padua: Students, Faculty and Facilities“. U: O. P. Grell – A. Cunningham – J. Arrizabalaga (eds.), *Centres of medical excellence? Medical travel and education in Europe, 1500–1789*. Burlington – Farnham: Ashgate, 2010, 193–220.
71. Bulmuş B. *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
72. Panzac D. La peste à Smyrne au XVIIIe siècle, *Annales*, 28, n° 4, (1973), 1071-1093.
73. Ogier Ghiselin de Busbecq, *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum*
74. Chervin N. Pétition présentée à la Chambre des Pairs pour demander la suppression immédiate des mesures sanitaires relatives à la fièvre jaune et à quelques autres maladies, la réduction de nos quarantaines contre la peste et qu'on se livre sans délai à des recherches approfondies sur le mode de propagation de ce dernier fléau. Bastignoles: Impr. d'Henry; 1843.
75. Mackenzie M. A further account of the late plague at Constantinople, in a letter of Dr. Mackenzie from thence of the 23 of April 1752, to John Clephane, M. D. F. R. S., *Philosophical Transactions* 46 (1752).
76. Porter J. Queries sent to a friend in Constantinople; by Dr. Maty, F. R. S.; and answered by his Excellency James Porter, Esq; his Majesty's Ambassador at Constantinopole, and F. R. S., *Philosophical Transactions*, 49 (1755).

77. Hasselquist F. *Voyages and Travels in the Levant; in the Years 1749, 50, 51, 52. Containing Observations in Natural History, Physick, Agriculture, and Commerce.* London: Printed for L. Davis and C. Reymers, 1766.
78. Webster N. *A Brief History of Epidemic and pestilential Diseases, with the Principal Phenomena of the Physical Worls, which precede and Accompany Them, vol. I-II,* Hartford: Printed by Hudson & Goodwin, 1799.I.
79. Brayer A. *Neuf années a Constantinople: observations sur la topographie de cette capitale, l'hygiène et les moeurs de ses habitants, l'Islamisme et son influence: la peste, ses causes, ses variétés, sa marche et son traitement; la non-contagion de cette maladie, les quarantaines et les lazarets, vol. I-II.* Paris: Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell; 1836.
80. Aegidius E. *Travels Through Part of Europe, Asia Minor, The Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai &c, vol. I-II.* London: Printed for L. Davis and C. Reymers, 1759, I.
81. Porter J. *Observations on the Religion, Law, Government, and Manners, Of the Turks, vol. I-II,* Dablin: Printed for P. Wilson &c., 1768, I.
82. Eton W. A. *A Survey of the Turskih Empire,* London: Printed for T. Cadell, 1798.
83. *Della Peste di Costantinopoli del MDCCLXXVIII. Osservazioni sulla medesima e riflessioni dell'Autore.*
84. Perret J. P. *Les Imprimeries d'Yverdon au XVIIe et au XVIIIe Siècle.* Genève – Paris: Slatkine; 1981².
85. Sestini D. *Della Peste di Costantinopoli del MDCCLXXVIII. Osservazioni sulla 'medesima e riflessioni dell'Autore,* Yverdun, 1779.
86. Sestini D. *Viaggio da Costantinopoli a Bukuresti fatto l'anno 1779 con l'aggiunta di diverse lettere relative a varie produzioni, ed osservazioni asiatiche,* Roma, 1794.
87. Sestini D. *Lettere del signor abate Domenico Sestini scritte dalla Sicilia e dalla Turchia a diversi suoi Amici, vol. I–VII.* Livorno: Nella Stamperia di Carlo Giorgi, 1784, VI, 43. *U uvodnom delu traktata o kugi autor navodi: „Autore di questa Memoria si è trovato in Costantinopoli nel tempo che l'ultimo Contagio del 1778. sfflisse quella Capitale; ed ebbe in tale occasione sotto gli occhi dei fatti che lo messero in stato di scrivere l'Istoria”.*
88. De D'Ohsson M. *Tableau Général de L'Émpire Othoman, vol. I–VIII,* Paris: Chez Firmin Didot Père et Fils, 1778–1824, IV/1.
89. Sonnini C. S. *Voyage en Grèce et en Turquie, fait par Ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la Cour Ottomane, vol. I–II.* Paris: Chez F. Buisson, Imprimeur-Librarie, rue Hauteseuille, n° 20, 1801., II.

Primljen: 04/10/2019

Recenziran: 27/10/2019

Prihvaćen: 17/11/2019